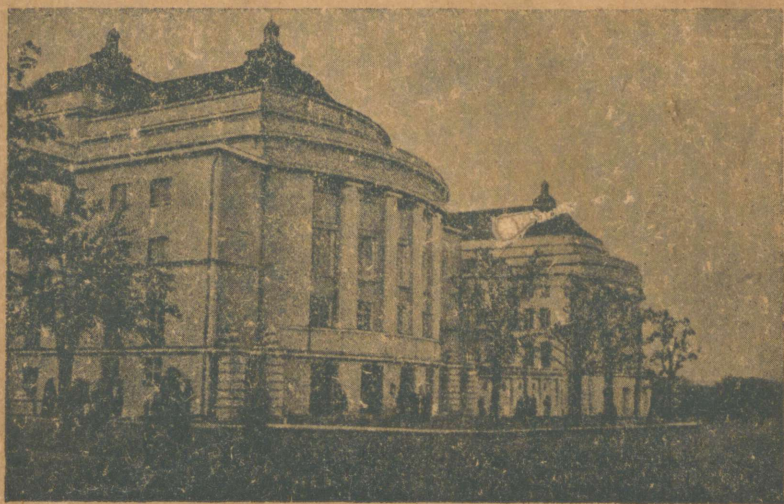

J. ADAMSON

EESTI AJALUGU ÜHENDUSES ÜLDAJALOOGA

ALGKOOI VI ÕPPEAASTALE

K./Ü. „LOODUS“, TARTUS

A-7668

J. Adamson

HR.

Eesti ajalugu

ühenduses üldajalooga

Algkooli VI õppeaastale

III trükk

**K./Ü. „LOODUS“, TARTUS
1931**

K.-Ü. „Looduse“ keeleline korrektor H. P ü r k o p.

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

0221153548

K. Mattieseni trükikoda O/Ü., Tartus, 1931.

IV. Uus aeg. Järg.

A. Politilise killustuse aeg.

1. Poola aeg Liivimaal.

Mõisnikkude eesõiguste kinnitamine. Ordu langemise järel läks meie kodumaa mitme valitseja kätte. Rahva seisukorda see ei parandanud. Mõisnikud tingisid enestele endised õigused välja. Nad nõudsid Poola kuningalt, et neile õigus jäetaks oma usku vabalt pidada ja maa, mets ning rahvas jääksid endiselt nende omaks. Ametikohtadele määratagu ainult kohalikud sakslased. Senised seadused jäagu maksma ja kohtumõistmine olgu sakslaste käes. Ka mõisnikkude eesõigus jahti pidada, õlut pruulida ja kõrtse avada jäagu püsima. Kõik need nõudmised leidsid kuningalt vastuvõtmist.

Katsed maad poolastada. Esialgul pidas Poola valitsus (Sigismund II August) antud eesõigustest kinni. Hiljemini (Stefan Bathory) hakati neist aga vähehaaval üle astuma — kitsendasid ju mõisnikkude eesõigused meie kodumaal tunduvalt riigivalitsuse võimu. Poola valitsus tahtis allaheidetud rahvaid poolakatele lähemale tuua, neid poolastada. Selleks määrati igale poole maa-ametnikeks Poola alamad, jagati sakslaste käest äravõetud mõisad neile ja asetati kindlustesse poola väed. Poola valitsusel oli nüüd sealjuures püüd tuua parandusi ka talurahva ellu ja kaitset anda mõisnikkude vastu. Mõisnikkude ägeda vastuseisemise pärast ei andnud need püüded aga mingisuguseid tagajärgi. Talupojad jäid endiselt kandma ränka orjusekoormat.

Katoliiklik vastupuhastus. Poolastamise sihiga hakati ka katoliku usku peale sundima. Luteriusuliste kirikud anti mõnel pool (näit. Tartus) katoliiklastele ega lubatud eest-

lastele rahvakeeles ja luteri usu järele jumalateenistust pidada. Siiski tungis rahvas oma kirikutesse, kust aga poolakad neid piitsadega välja ajanud. Kui inimesed ühest uksest välja aetud, läinud nad teisest jälle sisse. Mõnes kohas ajanud poola sõdurid isegi vägivallaga rahvast katoliku kirikusse. Kui jõuga ei suudetud rahvast ümber pöörata, siis püüti seda teha nõuga. Lihtrahvast meelitati usuvahetamisele rahaga, kaupmeestele öeldud, et nad ei tarvitse luteriusulistele võlga maksta, kui nad katoliku usku tagasi tulevad. Kalameestele seletatud, et just luteri usu tõttu olevat nende kalasaak vähe- seks jäänud jne. Usuvahetajaid siiski leidus, näit. talupoegade hulgas, kes lootsid selle läbi oma seisukorda parandada. Usinad usku vahetama olid eriti kurjategijad, kes lootsid seeläbi vabaks saada.

Tartus asutasid jesuiidid oma kooli, kus lapsi katoliku usus kasvatati. Neist pidid saama katoliku preestrid. Juba koolieas saadeti neid luteriusuliste jumalateenistust segama ja isegi õpetajaid peksma. Jesuiidid andsid välja ka usulise sisuga raamatuid, näit. katekismuse, et preestritel oleks kergem rahvast katoliku usu vaimus õpetada.

Vägivaldne katoliku usu pealesundimine tekitas Liivimaa rahvas meelepaha ja ärevust. Kui kord ähvardades kästud talupoegi vana katoliku usku vastu võtta, vastanud nad järgmiselt: meie isandad peavad ikka veel kinni usust ja meie ei taha üksi pimedast peast põrgusse joosta.

2. Rootsi aja algus Põhja-Eestis.

Eesõiguste kinnitamine. Uuenduse katsed. Rootsi kuningad ihkasid enestele juba ammu nii Eesti- kui ka Liivimaad. Seepärast oli Tallinnamaa rüütliatel üsna kerge välja tingida oma vanad eesõigused.

Juba varsti peale eesõiguste kinnitamist püüdis aga kuningas Eerik XIV parandada rahva elujärge, mis oli Tallinnamaal raskem kui kuski mujal. Ta astus iseäranis valjult välja rahva peksmise ja piinamise vastu ning süüdistas isegi oma maavalitsejaid, kui need küllalt südid polnud rahvast kaitsema. Samas sihis teotses ka Karl IX. Liivimaal viibides näinud ta talurahva äärmist viletsust ja nõudnud mõisnikelt, et nad talupoja pärisorjusest vabastaksid. Eesti talupoeg

pidi saama sama vabaks kui Rootsi talupoeg. Kõik need püüded lõppesid tagajärjetult, sest mõisnikud sõdisid ägedasti vastu ega tahtnud uuendustest kuulda. Pealegi tuli kuningal oma valitsemise ajal palju sõdu pidada. Kõik see takistas suurel määral rahva olukorra parandamist.

Nii jäid eestlased ka Tallinnamaal täielisse pärisorjusse.

3. Saaremaa Taani valitsuse all.

„Liivimaa kuningas Magnus“. Nõrk orduriik langes ja osa ta läänepoolseist maist, Saare- ja Läänemaa, läksid Taani hertsogi Magnuse kätte. Viimane püüdis enesele maid juurde võita ja sattus seega sõjajalale Rootsiaga. Sõda kestis mitmed aastad järgemööda ja laastas maad. Palju sai kannatada rootsi vägede poolt Läänemaa. Nad tungisid isegi juba Saaremaale, mis Magnuse seisukorra väga raskeks tegi.

Ka Moskva tsaar Ivan püüdis maid juurde saada. Ta saatis oma usaldusmehed Liivimaale järele kuulama, kuidas oleks võimalik maad ja rahvast oma valitsuse alla saada. Tsaari arvamuse järele pidi Liivimaast saama omaette riik, kuid tema ülemvalitsuse all. Samal ajal ihkas aga kuningakrooni hertsog Magnus. Ta langeski tsaari meelituste ja kavaluste võrku, astus temaga lepingusse ja sõitis Moskvasse, kus ta nimetati Liivimaa kuningaks. Tsaar lubas sealjuures anda Magnusele oma sugulase naiseks ja rikkaliku kaasavara — 5 tündrit kulda.

Magnus oli siiski ainult nimeliselt Liivimaa kuningas, sest ta pidi enesele kuningriigi suuremalt jaolt alles võitma. Seda püüdis ta teha Vene abiga. Ta lähebki varsti ligi 25 000 sõduriga Tallinna alla ja hakkab seda piirama. Linn oli hästi kindlustatud ja mitmekuuline piiramine ei andnud mingisuguseid tagajärgi. Siit asus ta Põltsamaale, mille ta oma „kuningriigi“ pealinnaks tegi. Nüüd tuleb Magnust toetama tsaar ise. Tema liigub üle meie kodumaa juba suuremate vägedega. Ka neist polnud suuremat tulu: nad laastasid peajaslikult maad ja viisid tuhanded eestlased Venemaale vangi, kus nad orjeks müüdi.

Varsti nägi aga Magnus, et tsaar teda petab. Viimane ei andnud temale kunagi soovitavaal määral sõjalist abi ja jättis ta ka ilma rikkalikust kaasavarast. Hertsog Magnuse seisukord muutus seetõttu kord-korralt ikka halvemaks; ta langes isegi vaesusse. Ei jäänud muud üle, kui Liivimaalt põgeneda. Ta asus Kuramaale Pilteni lossi elama, kus ta 1583. a. surigi vaesena ja mahajäetuna.

Olukord Saaremaal. Kõik need sõjad ja sõjakäigud Saaremaad peaaegu ei puudutanud, nad laastasid väga rängalt aga küll meie kodumaa teisi osasid. Seepärast elas rahvas Saaremaal üle vähem kannatusi ega sattunud niisugusesse viletsusse kui mujal. Pealegi algas peale Magnust Saaremaal pikem rahuaeg. Siiski oli rahva seisukord ka siin väga raske. Saarlased elasid samasuguses pärisorjuses kui suuregi maa eestlased. Saaremaa valitsejad püüdsid küll Saaremaa elu

korraldada, kuid sellest polnud eesti talupojale otseselt mingisugust tulu. Hertzog Magnus andis Kuressaarele linna õigused (1563. a.) ja ainuõiguse Saaremaal sadamat pidada. Sellest oli tulu linnarahvale. Hiljem peale Magnuse surma kingiti Taani kuninga poolt 12 Saaremaa kirikule maid kirikuõpetajate leskede ülalpidamiseks. Need maad on tuntud meie päevini n. n. armuatrade nime all. Orjused, mis lasusid raske koormana talupoegade õlgadel, jäid endiseks. Nad hoidsid vanu vapraid, julgeid ja jõukaid saarlasi vaesuses ja viletsuses.

4. Talupoegade seisukorra halvenemine sõdade järel.

Nii pidi eesti talupoeg elama poliitilise killustuse ajastul raskes pärisorjuses. Ta seisundi tegid veel viletsamaks alalised sõjad, mis ei tahtnud lõppeda. Peale orduriigi maade jagamist püüdis maasaajaist igaüks maid juurde võita ja kogu Liivimaa peremeheks saada. Sõditi kakskümmend aastat, mille tagajärjel Venemaa kaotas Tartumaa Poolale ja Narva linna ning suure osa Ingerimaast Rootsile. Sõjad lõppesid ajutiselt 80.-dail aastail.

Sõdade all kannatas kõige enam rahvas. Juba Vene-Liivi sõda võttis rahvalt elujõu ja tegi maa paljaks. Nüüd tulid uued sõjad veel juurde. Sõdijad pooled võtsid talupojelt, mis said: vilja, hobuseid ja loomi. Toidutagavarad lõppesid. Elada oli aga tarvis. Püüti põldu harida, kuidas suudeti. Läänemaal koguni rakendasid mehed endid adra ette, kuna naised atra juhtisid. Hulk külasid, losse ja linnu oli hävitatud. Külasid hävitati kohati 50—70%. Rootsi vägede juhataja kirjutab 1601. a., et maa ja rahvas on sattunud armetusse seisundisse, mille sarnast pole seni nähtud ega kuulnud. Kõik on hävitatud ja põletatud. Terved päevad võib reisida inimest nägemata. Sageli küsid eneselt, kas on siin inimesed üldse elanud.

Kõik, mis oli hävitatud, oli tarvis üles ehitada. Talupoegadelt nõuti endiselt maksusid ja tegu. Nii muutus eestlaste seisukord kord-korralt ikka viletsamaks.

Kui hiljemini kogu meie maa läks Rootsi alla, võis märgata rahva seisukorra paranemist.

B. Rootsi aeg.

1. Poola ja Rootsi tülid. Kogu eestlaste maa läheb Rootsi alla.

Sigismund III. Karl IX. Senivõidetud maadega ei tahtnud Rootsi kuningad leppida. Nad ihkasid ka neid maid, mis Poola kätte olid läinud. Nende lootused läksid täide. Rootsi troonipärija Sigismund, kes oli katoliku usus üles kasvatatud, valiti Poola kuningaks. Oma isa surma järel päris ta 1592. a. ka Rootsi trooni. See oli katoliiklastele ja jesuiitidele väga meele järgi. Nad lootsid, et Sigismund III ka Rootsis hakkab toetama katoliku usu levitamist. Rootslased olid sel ajal juba kindlad luteriusulised ja vaatasid hirmuga tulevikku. Nad valisid hertsog Karli Karl IX nime all kuningaks. Ta oli luteriusuline ja ka valmis kaitsema Rootsi riigi iseseisvust. Sigismund III nõudis Rootsi trooni tagasi, mille tagajärjel puhkes sõda Rootsi ja Poola vahel ja mida Karl pidas Liivimaal vahelduva õnnega. Kõige enam kannatada sai sõdade all eesti talupoeg, kes sattus äärmisse viletsusse.

Gustav Adolf. Altmargi rahu. Sõjaõnn kaldus täiesti rootslastele, kui Rootsi kuningaks sai Gustav Adolf. See oli osav sõja- ja riigimees, kes püüdis kõiki Läänemere ümber olevaid maid Rootsi külge liita. Nii oleks ka kogu Läänemeri Rootsi võimusesse langenud ja rootslastele oleksid avanenud head võimalused kauplemiseks. Pealegi oli meie maa küllalt viljakas. Siit veetud XVI sajandi lõpul üsna palju rukkid välja. Meie rukkid olnud odavad, seisnud kaua rikkumata ja olnud seepärast otsitavad.

1621. a. piiras Gustav Adolf 20000 mehega tugeva Liivimaa linna Riia ümber ja vallutas selle.

Paar aastat hiljem, 1625. a., langes ka Tartu Rootsi kätte. Sõda kestis siiski edasi. Sõditi Kura- ja Leedumaal. Poolakad ei suutnud siingi vastu panna. Viimaks tehti poolte vahel rahu Altmargis 1629. a. Selle rahulepingu põhjal ühendati kogu Liivimaa Rootsiga. Nii läks peaaegu kogu eestlaste maa rootslastele. Ainult Saaremaa jäi veel Taani kätte. Ka see ühendati paarkümmend aastat hiljemini Rootsiga. Seega oli kogu eesti rahvas Rootsi valitsuse all. Algas uuendusrikas „vana hea rootsi aeg“, mida rahvas veel praegugi mäletab.

2. Rootsiaegsed uuendused.

Rootsi talupoeg rahva vabaduse ja iseseisvuse eest võitlemas. Rootsi rahvas elas algusest peale vaba ja iseseisva rahvana. Kord sattusid ka nemad võõra, Taani riigi võimu alla. Taani kuningad valitsesid rootsi rahvast selleks määratud ametnikkude kaudu. Need koormasid ühes mõisnikkudega rahvast suurte ja raskete maksudega. Mõnikord võeti talupojalt ära isegi ta viimane hobune. Rahva soovidest ja hädadest ei hoolitud. Kes Taani ametnikkude valitsusega rahul polnud, neid ähvardas surm. Mida raskemaks läks rahva seisukord, seda enam kurdeti taga endist iseseisvust. Raske võõra surve all võttiski viimaks rootsi talupoeg sõjariistad ja purustas võõra võimu, kusjuures rahvajuhiks hakkas aadlimees Gustav Vasa. Seejuures hoidus osa mõisnikke Rootsi iseseisvuse, osa aga Taani kuninga poole, lootes viimase kaudu talupoegi orjastada. Rootsi rahva kannatus lõppes, kui viimane ühine (Taani, Rootsi, Norra) kuningas laskis hulga Rootsi tähtsamaid tegelasi surmata Stokholmi turuplatsil. Langenute hulgas oli ka Gustav Vasa isa. Kui Gustav Vasa sellest kuulis, hakkas ta raugemata jõuga tööle kodumaa päästmiseks. Ta pöördus talupoegade poole ja leidis nende poolt vastukõla. Gustavi vägede arv kasvas imekiiresti. Varsti oli terve maa vabadusvõitlejate võimuses. Kui Taani võim oli kukutatud, kutsuti riigipäev kokku ja kuulutati Gustav Vasa kuningaks. Seega oli Rootsi täiesti iseseisvaks saanud. Rootsi riigipäeva ei saa võrrelda ühegi teise riigi riigipäevaga ega tolleaegse vana Liivimaa maapäevaga. Riigipäevale saatsid Rootsis saadikuid kõik seisused, ka talupojad. Seal töötati välja seadused ning otsustati, kui suurel määral rahvalt makse nõuda. Nii võtsid talupojad oma saadikute kaudu osa ka riigipäevast, riigivalitsemisest. Seda õigust polnud talupojel peaaegu kuski mujal. Talupojad olid Rootsis vabad ja jäidki vabaks. Pärisorjusse pole nad kunagi langenud. Talupojel oli ka õigus oma saadusi vabalt linnades müüa.

Kui Gustav Adolf, Vasade suguvõsast, troonile astus, säilitas ta Rootsi talupoegade senised õigused. Ta püüdis neile sealjuures veel enam kaitset anda kõrgemate seisuste omavoli vastu. Gustav Adolf oli osav riigivalitseja ja rahvas pidas temast lugu.

Eestlaste seisukord. Eestlased kaotasid oma poliitilise iseseisvuse XIII sajandil, millele järgnes järk-järguline rahva pärisorjastumine ordu ajal. Vaba inimese õigused olid sel ajal ainult mõisnikel, ordurüütlitel, vaimulikel ja linnakodanikel. Nad võisid vabalt liikuda, õigust nõuda jne. Kolme esimese seisuse käes oli peale selle veel valitsemine maa ja rahva üle. Nad saatsid omad saadikud maapäevale, kus arutati maavalitsemise asju ja võeti vastu tarvilikud otsu-

Gustav Adolf.

sed. Eestlased olid orjad ja neil polnud õigust sellest tööst osa võtta. Nii oli eesti rahvas õigusteta rahvahulk, keda valitsesid võõrad ja rahvale vaenlikud sakslased oma heaksarvamuse järele.

Uus kohtukorraldus meie maal. Rootsi kuningad püüdsid juba varakult meie esivanemate seisundit parandada. Kuningas Karl IX, kui ta poolakatega sõdis ja Liivimaa mõisnikkudega läbirääkimisi pidas alistumistingimuste üle, nõudnud, et talupojad peavad olema vabad, nende lapsed käima koolis ja õppima käsitööd, mis kogu maale ja rahvale kasulik. Seejuures tähendanud kuningas, et pole sünnis lapsi kui orje kohelda, sest see pole kokkukõlas ristiusu õpetusega. Sama kuningas püüdis võtta mõisnikelt õiguse talupoja elu ja surma

üle. Seda nõudis Karl kindlasti Tartumaa mõisnikelt, kui ta Liivimaal sõdis.

Kaugelt rohkem suutis ära teha rahva kasuks Gustav Adolf, kuigi ta peale Liivimaa vallutamist ainult paar aastat elas. Gustav Adolf sai surma 1632. a. Kõige pealt ei kinnitanud ta mõisnikkude eesõigusi Poola valitsuse eeskujul. Ta säilitas need ainult esialgselt, et mitte juba alul teravasse vastuollu sattuda mõisnikkudega. Pealegi võttis Gustav Adolf sel ajal osa Kolmekümneaastasest sõjast. Edasi vabastati talupojad mõisniku kohtumõistmise alt. Rootsi eeskujul asutati ka meie maal Tartusse õuekohus. See oli kõrgem kohus, kuhu alama kohtu otsuse peale edasi kaevati. Alamad kohtud olid maakohud, kus arutati mõisnikkude ja talupoegade tsiviil- ja kaelakohtulisi asju. Talupoeg võis oma asjus nende kohtute poole pöörduda ja õigusemõistmist nõuda. Temal oli õigus mitte ainult maa- ja õuekohtu, vaid ka kuninga enda poole pöörduda kaebustega mõisniku rõhumise korral. Mõisnikule jäi õigus kurjategijat oma mõisa piires vangistada.

Siiski jättis seadus (1630. a.) mõisnikule kodukariõiguse, mis lubas talupoegi eksimuste korral „mõõdukalt ja kristlikult“ karistada. Tegelikult ulatus niisugune karistus kuni 10 paari vitsalöögini, mis võrdub 80 löögiga. Mõisniku kodukariõigus võttis talupojalt sageli igasuguse võimaluse oma isanda või ametnikkude peale kaevata. Siiski leidis julgeid talupoegi küllalt. Kuidas neid peale kaebust koheldi, sellest räägib kujukalt ühe Liivimaa talupoja kaebekiri kuningale. Ta seletab, et kolmanda jõulupüha ööl peale areteerimist pekstud teda 8 paari vitsadega veriseks teiste talupoegade nähes, viidud kinniseotud jalgadega külma ruumi ja lastud seal kolmekuninga päevani selili lamada. Ta vabastatud naabri eestkostmisel selle tingimusega, et tulevikus kaebusist loobub. Nii koheldi kaebajaid sageli.

Avaliku korra ja teede ning sildade eest hoolitsesid rootsi aja lõpu poole Liivimaal sillakohtud ja Eestimaal haagrehiikohtud. Rootsi riikliku keskvõimu esindajaiks olid Tallinna ja Riia kindralkuberner. Nende all seisis asekuubernerid. Kindralkuberneridel tuli sageli võitlust pidada mõisnikkudega, kes uuenduspuüetele risti vastu seisisid.

Kirikuelu korraldamine. Kirikuelu, mis täiesti korrast ära oli, hakati samuti korraldama. Sõdade ajal olid kirikud lagunened või täiesti purustatud. Õpetajaiks olid pääsenud

inimesed, kel polnud mingit haridust ega vähematki arusaamist usust. Nii see edasi kesta ei võinud. Rootsist saadeti üks kõrgem vaimulik (piiskopp) meie kodumaale, kes pidi siin kirikuelu uurima. Ta nõudis uuendusi kirikuelus, kuid ka pärisorjuse kaotamist, sest eestlased polevat oma loomu poolest halvemad kui teisedki rahvad. Pealegi olla pärisorjus ka teiste rahvaste juures kõigi pahede peapõhjus. Pärisorjust küll ei kaotatud, kuid kirikuelus võeti ette tähtsad uuendused. Kutsuti ametisse kindralsuperintendent ja asutati ülem-kirikukohus konsistoorium. Nende ülesanne oli õpetajate üle otsustamine, kirikute sissetulekute ja ülalpidamise eest hoolitsemine jne. Seisukord paranes varsti. Oma ülesannete kõrgusel seisvad õpetajad kutsuti ametisse, kirikuid parandati hoolega, ehitati uusi juurde, sõdade tagajärjel mõisnikkude kätte läinud kirikumaad nõuti tagasi jne. Ka paganausu kombes (näit. laste ristimata jätmine, surnute matmine pühadesse metsasalkadesse, naiste tõmbamine) hakkasid aegamööda kaduma.

Ka eestikeelsele vaimulikule kirjandusele pandi rootsi aja lõpu poole kindel alus. Keeleuuendaja Johann Hornungi sulest ilmus „Koddo ning Kirgo raamat“, siis teiste poolt Luteruse „Katekismus“, „Tartu laulu- ja palveraamat“ j. t.

Rahvaharidust hakatakse edendama. Tähelepanu leidis ka rahvaharidus. Orduajal selle eest ei hoolitsetud, kogu maa oli koolidest väga vaene. Linnades töötasid neist ainult mõned üksikud. Talurahval polnud üldse koole: ei tahetud rahvast „targaks teha“. Koolid asutati hiljemini, rootsi ajal. Gustav Adolfi ajal asutati Tallinna ja Tartu gümnaasium. Neis oli ka eesti lastel õigus õppida. See oli kuninga kindel soov. Pisut hiljem andis Gustav Adolf käsu, et Tartus avataks ka ülikool.

Neist koolest polnud eestlastel esialgu mingit kasu. Rahvas oli liiga vaene seks, et lapsi kooli saata, rääkimata mõisnikkude keelust. Seda võisid teha ainult mõningad linnaelanikest. Rahvaharidus hakkas jõudsamalt edenema alles Rootsi aja lõpu poole.

Bengt Gottfried Forselius. Tähtsat osa etendas keeleuuenduse ja rahvahariduse alal sel ajal kirikuõpetaja Bengt Gottfried Forselius. Juba Gustav Adolfi päevil ilmusid mõned vaimuliku sisuga raamatud, kuid need olid väga

vigases keeles kirjutatud ja vähe arusaadavad. Forselius, kes oli väga tähelepanelik ja rahvaga kokku puutus, õppis juba noores eas elavat rahvakeelt tundma. Ta jõudis kindlale otsusele, et vana kirjaviisi tuleb parandada ja kirjandus rahvale arusaadavaks teha.¹ Seks kirjutas ta eestikeelse aabitsaraamatu, mis kirikuõpetajate keskel suurt poolehoidu leidis. Forseliuse uuele kirjaviisile toetudes kirjutas J. Hornung grammatika ja teisi raamatuid. Raamatuist üksi aga polnud kasu, kui puudusid koolid ja õpetajad, kes oleksid õpetanud noori lugema. Forselius tuli mõttele — hakata õpetajaid ette valmistama. Selleks avas ta teiste haridussõprade toetusel 1684. a. Tartu lähedale Piiskopi mõisa õpetajateseminari, kus ta õpetajana töötas suure hoole ja usinusega. Ka kooliraamatud kirjutas ta ise. Kooli õppeaeg kestis kaks aastat. Selle aja jooksul õpetati tulevasile õpetajaile lugemist, rehkendamist, katekismust ja kirikulaulu. Koguni saksa keelt olevat vähesel viisil õpetatud.

Suuri raskusi tegi koolile õpilaste saamine, sest mõisnikud ei lubanud lapsi kooli saata. Haridus tegevat inimesed targaks ja kihutavat mässama. Teised ütlesid, et eestlased olevat orjadeks loodud ja pidavat neiks ka jääma. Mõisnikud lugesid kooliharidust lausa kahjulikuks ja püüdsid teha Forseliusele igasuguseid takistusi. Pikkade palvete ja läbirääkimistega läks Forseliusel siiski korda saada õpilasi. Seminari lõpetajaile muretseti õpetaja- ja köstrikohad. Õpetaja seisukord polnud sugugi kerge. Koolimajade aset täitis lihtne rehetuba. Ka ei makstud õpetajaile palka. Ta sai prii korteri ja kooliajal mõisa või kirikumõisa perelauas süüa. Suvevaheajaks läks ta näit. oma vanemate poole ja tegi seal põllutööd. Et haridustööd mõisnikkude poolt ära ei keelataks, püüdis Forselius leida kuningalt oma tööle toetust. Ta sõitis 1686. a. Stokholmi. Kuningas lubas eesti kooli eest hoolitseda, lasta ehitada koolimaju ja maksta palka õpetajaile.

Eesti rahvakooli algus. 1687. a. otsustaski maavalitseja nõudmisel Liivi maapäev igasse kihelkonda kooli asutada. Otsus tehti küll, kuid tagajärgi oli siiski vähe. Koole asutasid peaasjalikult Forseliuse sõbrad ja teised rahvahariduse pooldajad. Nüüd hakati ehitama ka korralikumaid kooli-

¹ Kirikulaulu „Au, kiitus olgu igavest“ kaks esimest rida olid vanas kirjaviisis: „Üxpeines Jumalal ülewel olckut auw; nenck tenno temma armo eddes.“ Sama uues kirjaviisis: „Nüüd olgu ikka igavest au kiitus Jumalale“.

maju. Forseliuse vastased panid selle asemel mitmesugused laimujutud liikuma, et haridustööd takistada.

Kahjuks ei saanud Forseliuse töö kuigi kaua kesta. Ta sõitis 1688. a. teist korda kuninga juurde, et temalt uut toetust paluda. Tagasisõidul hukkus laev ja Forselius uppus. Tema surma-aastal töötas Eestis 47 kooli, kus umbes tuhat last õpetust said. Nii kasvas kirjaoskajate arv rootsi ajal kiiresti.

Usk nõidadesse. Rahvaharidust oligi tarvis edendada, sest ebausku võttis maad. Igal pool nähti kurivaimu teotsemist. Teda üsti inimestele haigusi saatvat ja muid kannatusi

Piiskopi mõis praegusel kujul. × Endise seminari koht.

valmistavat. Kurivaim avatlevat inimest pahadele tegudele ja tahtvat inimese hinge enesele saagiks. Arvati, et paha vaim, kurat, enesele inimeste hulgast ka abimehi valib. Kuradi abilisi kutsuti nõidadeks. Nõiad võivad teise inimese, samuti ka loomade kuju omandada ning tuulekiirusega edasi liikuda. Nõidadesse uskusid tol ajal nii sakslased kui ka eestlased. Nõidade vastu peeti võitlust koguni kohtu teel. Harilikult mõisteti nad tulesurma. Ebausku leidis aset ka vaimulikkude keskel. Nad ei mõistnud rahvale, samuti eneselegi selgeks teha, et nõidu üldse pole. Kirikuõpetajad olid selleks liiga harimatud.

Rootsi valitsejad jagavad riigimaid. Juba Gustav Adolf jagas tähtsamatele riigimeestele ja väepealikutele nende teenete eest maid. Suur osa Liivimaa pinnast läks väljapaistva-

mate rootsi suguvõsade kätte. Palju heldemalt toimis tema tütar kuninganna Kristiina, kes Liivimaal kinkis ja andis laenuks riigimaid 490 964 taalri väärtuses. Laenuks antud maad hakati hiljem pärisomanduseks müüma, mida ei jätanud kasutamata meie maa mõisnikud, kelle käes olid suuremalt jaolt samad maad, mis nad ordu ajal laenuks saanud. Riik müüs maid, olles suures rahakitsikuses: ta ei jõudnud enam ametnikele palka maksta ega sõjaväge ülal pidada. Kaugelt üle poole maapinnast ($\frac{5}{7}$) läks ka Rootsi pärismaades mõisnikkude kätte. Mida enam aga riik maid välja jagas, seda vaesemaks ta jäi, sest rüütlimõisad olid maksuvabad ega andnud seepärast riigile enam mingisuguseid sissetulekuid. Nii langes riik lõppeks veel suuremasse rahuapuudusse.

Et rüütlimõisad olid maksuvabad, langes maksukoorem teiste seisuste õlgadele. Seepärast kerkis juba varakult talupoegade ja linnakodanikkude nõudmisel päevakorrale mõisade tagastamise küsimus (1650).

Mõisade tagastamine. Kui julge ja raudse tahtejõuga kuningas Karl XI riigi valitsemise enese kätte võttis, algas mõisnikkude kätte läinud maade tagastamine. Seda juhtis kuningas ise, töötades päevas 8—12 tundi. Tema tähtsamaks eesmärgiks oli riiki rahapuudusest päästa. Riigi võlad olid kasvanud kuni 20 milj. riigitaalrini. Kaitsevägede arvu tuli vähendada, sest seda nõudis riigikassa seisund. Kaitsevägede vähendamine polnud Rootsi kui suurriigi seisukohalt aga kuidagi mõeldav. Seepärast said uuendused möödapäästamatuiks. Karl XI kutsus 1680. a. riigipäeva kokku, kus otsustati mõisad tagastada. Mõisnikud olid selle vastu, talupojad ja teised seisused aga poolt. Iseäranis elavat toetust leidis kuningas talupoegadelt.

Varsti pandi riigipäeva otsus maksma ka meie kodumaal. 1681. a. esitati Liivimaa maapäevale 3 ettepanekut: 1) riigi tuleviku huves tuleb mõisade tagastamine ette võtta; 2) maa tuleb mõõta ja hinnata; 3) õigluse huves tuleb kaotada pärisorjus, mille all nii palju kristlasi kannatab.

Liivimaa maapäev lükkas ülalmainitud ettepanekud tagasi, põhistades omia otsust sellega, et mõisad olevat pärisomandus. Pealegi võtvat tagastamine mõisnikelt viimase leivapalukese ja tegevat nad kerjusteks. Ka pärisorjus pidavat edasi püsima, sest talupojad hävitaksid vastasel korral mõisad ja surmaksid mõisnikud. Ka talupoja õigusi ei tohtivat suu-

rendada, sest kodukarita ja omandusõiguseta talupoegade suhtes ei saavat ükski mõisnik Liivimaal elada.

Karl XI ei lasknud end mõisnikkude vastuvaidlustest hirmutada ja teostas tagastamise. Kõige pealt võeti siin rootsi, selle järel saksa mõisnikelt mõisad tagasi. Sel teel läksid riigi kätte peaaegu kõik ($\frac{5}{6}$) Liivimaa mõisad. Suurem osa mõisadest anti endisile omanikele rendile, pealegi alandatud maksu eest. Sel teel püüdis valitsus mõisnikke enesega lepitada. Siiski oli nende meelepaha suur. Ei saadud kuidagi valitsuse teguviisi unustada. Mõisnikud alustasid igasuguseid salasepitsusi riigi vastu. Riigile oli mõisade tagasivõtmine aga suureks tuluks. Sissetulekud kasvasid mitme miljoni võrra. Nii sai riik rahakitsikusest üle.

Orjuste kindlaksmääramine. Karl XI, asudes mõisade tagastamisele, püüdis taotella kaht sihti: suurendada riigi sissetulekuid ja kaitseda talupoegi mõisnikkude rõhumise vastu. Kuigi riigivalitsus eesti talupoegi pärisorjusest ei vabastanud, nagu ta seda alul kavatses, tõi mõisade tagastamine neile siiski tõsist tulu. Mõisad olid nüüd riigi päralt ja anti rendile. Endastmõistetavalt oli riigivalitsusel tarvis teada, kui palju võivad mõisnikud talupoegadelt maksu ja teopäevi nõuda. Selleks võeti ette talumaade mõõtmise ja hindamine. Teopäevi ja makse nõuti maa suuruse ja headuse järele. Kõik talupoja kohustised tähendati vakuraamatusse. Talupoja käes oleva raamatukese ühele leheküljele märgiti, mis on maksta, teisele lehele aga, mis ta maksnud. Rohkem kui vakuraamatusse märgitud, polnud mõisnikul õigust talupojalt nõuda. Oli ta kõik oma kohustised täitnud, polnud mõisnikul õigust teda kohast välja tõsta. Mõisnikul polnud seda õigust ka siis, kui talupoeg vaeseks juhtus jääma ega suutnud tasuda oma maksusid. Talupojalt võis sel juhul maad ära võtta ainult maavalitseja. Kui mõisnik-rentnik juhtus talupojalt enam kohustisi nõudma kui vakuraamat seda lubas, siis ootas teda karistus. Näit. iga ülearuse hobusepäeva eest pidi mõisnik trahvi maksuma 2 riigitaalrit ja iga ülearuse jalapäeva eest 1 riigitaalri. Üle normi võetud maksud pidi mõisnik talupojale tagasi andma ja sama palju trahvi maksuma kiriku heaks. Valitsus kaitses talupoega ka sel teel, et viljalaenu protsendi kindlaks määras. Kui talupoeg mõisnikult vilja laenuks võttis, ei tohtinud mõisnik tağasimaksmisel rohkem kasu võtta, kui seadus

lubas. Seni oli mõisnik olnud ainuke maksude ja orjaste määraja. Nüüd aga enam mitte, sest ta pidi seadusi arvestama. Kui mõisnik hakkas talupoega rõhuma, võis viimane koguni mõisniku peale kaevata ja kohtult kaitset nõuda. Tegelikult pöördusidki talupojad kohalikkude kohtute ja ka kuninga enese poole ning leidsid tähelepanu. Talupoegade müümisest ja kinkimisest ei võinud sel ajal juttugi olla.

Kindla seadusliku kaitse all hakkas talupoja seisukord paranema. Talupojal jäi nüüd enam aega üle oma põllu harimiseks ja majapidamise korraldamiseks. Ka ei saanud mõisnik viimast viljakülimittu enesele nõuda. Talupojal jäi saagi korral põllusaadusi ülegi. Need müüs ta linna. Selleks andis loa Gustav Adolphi ajal välja antud seadus. Parema põlluharimise ja suurema viljasaagi tõttu paranes aga kõige pealt talurahva toitumus. Üldse hakkas talurahva elu vähehaaval lahedamaks muutuma.

Kuidas talupojad hindasid rootsiaegseid uuendusi. Rootsiaegsed uuendused tõid küll mõningaid parandusi talurahva ellu, kuid siiski vähe. Palju jäi veel tegemata. Talupoeg oli endist viisi maa külge seotud. Põgenes ta, võis mõisnik teda nagu ordugi ajal tagasi nõuda. Talupoeg vabastati küll mõisniku kohtumõistmise alt, kuid viimasele jäi siiski väiksemate eksimuste korral kodukariõigus. Seda õigust tarvitas mõisnik tihti kurjasti. Kindlaksmääratud maksud olid kõrged ja teopäevade arv küllalt suur. Kõik see lasus raske koormana talupoegade õlgadel. Kohustiste koorem tundus raskena ka sellepärast, et tolle aja põlluharimise viis oli vähe tootev. Valitses kolme põllu süsteem, mille juures vilja all oli kõigest kaks kolmandikku. Põllutööriistad olid puudulikud ja väetamine nõrk. Laudasõnnikut ei jätkunud ja kunstsõnnikut sel ajal veel ei tuntud. Tõsiseid raskusi tegi põllumehele ka põldude ribasus ja nende kaugus elamutest. Peale põlispõllu oli talupoegadel kasutada veel rohkesti metsamaid. Neid kasutati alet tehes, mis oli seotud suure jõupingutusega. Vaatamata kõigele sellele tundus rahvale rootsi aeg endisest paremana. Rahvas ise hindas rootsi aega väga tabavalt: „Rootsi aeg oli vana hea aeg. Kui maha kukkusid, võisid oma loaga üles tõusta.“ Selle lausega on öeldud, kui väikesed olid siiski talupoja õigused rootsi ajal.

Karl XI suri võrdlemisi noorelt, 42-aastasena. Ta oleks veel palju teinud eestlaste vaimse elu ja põllunduse aren-

damiseks. Saatus tahtis nii, et meie esivanemad pidid vene valitsuse all veel rasket orjapõlve kannatama. Vene valitsuse alla said eestlased Põhja sõja tagajärjel. 8

C. Vene aja algus.

1. Suur Põhja sõda.

Sõja põhjused. „Vana hea rootsi aeg“ ei kestnud kaua. Gustav Adolf oli teinud Rootsimaa tugevaimaks põhjamaa riigiks. Tema ajast peale oli läinud Rootsile hulk teiste riikide maid. Poola riik kaotas Rootsile Liivimaa, Venemaa püüdis oma piire Ivan Julma ajal nihutada Läänemereni, mis temal aga Rootsi vastuseismise tõttu ei õnnestunud. Mõlemad riigid olid vaenlikud Rootsi vastu. Heas vahekorras polnud Rootsimaa ka lõunapoolne naaber Taani. Nende vahel valitsesid tihti tülid. Need kolm riiki asutasidki omavahel liidu ja algasid sõda Rootsiaga.

Liidu tekkimiseks mõjusid kaasa ka Rootsi uuendused meie maal. Mõisnikud ei suutnud kuidagi unustada mõisade tagastamist ja seda andeks anda Rootsi valitsusele. Üks mõisnikest, alatu ja kättemaksuhimuline Johann Reinhold von Patkul astus välja Rootsi valitsuse vastu väga teravate sõnadega. Tema püüdis näidata, et kuningal ei olevat mingisugust õigust tagasi võtta Liivimaa mõisu. Kui teda vastutusele taheti võtta, põgenes ta välismaale. Seal mõtles ta ainult sellest, kuidas Liivimaad Rootsi küljest lahti kangutada. Patkul pöördus kõige pealt Poola kuninga poole ja tegi temale ettepaneku hakata liitu looma Rootsi vastu. See mõte meeldis Poola kuningale väga. Poolaga ühinesid varsti Taani ja Venemaa. Venemaal valitses seekord Peeter I.

Peeter I ajaks oli Venemaa suureks riigiks kasvanud. Ta seisis aga eraldi teistest Euroopa riikidest ja oli neist kaugele maha jäänud kaubanduse, tööstuse ja ka hariduse poolest. Venemaal oli tarvis lähemale asuda haritud Euroopa riikidele. See võis Peeter I arvates toimuda ainult Läänemere kaudu. Tema soov oli vähemalt mõndki sadamat siin enese kätte saada. Seepärast oligi Peeter I liidu mõttega otseteed päri, kui selles asjas tema poole pöörduti.

Liidu tekkimise ajal astus Rootsi troonile Karl XII. Ta oli ainult 15 aastat vana ja valitsemiseks liiga noor. Armsamaks ajaviiteks oli tal jahipidamine. Riigivalitsemine huvi-

tas teda vähe. Kord sai ta koguni järgmise vallatusega hakkama. Ta lasknud suurde hoonesse hulga jäneseid kokku tuua ja läinud siis sinna oma sõpradega jahti pidama. Oma ettevõtlikkust ja jõudu ei osanud ta nooruse pärast mõistlikumalt kasutada. Arvati, et temast korralikku riigivalitsejat ei saagi. Rootsimaa vaenlased arvasid nüüd olevat paraja aja tulnud sõda alata.

Peeter I.

Sõja algus. Kui liitlaste läbirääkimised ja ettevalmistused olid lõppenud, algas sõda (1700), Suur Põhja sõda. Karl XII oli parajasti karujahil, kui temale teatati, et Poola väed on Liivimaale tunginud ja piiravad Riia linna. Tutvunud seisundiga, otsustas ta vaenlasi lüüa üksikult. Kõige pealt liikus ta oma vägedega üle mere Taanimaa vastu. Kuue nädalaga olid taanlased võidetud. Karl XII oli küll noor, kuid tal oli nooruse julgust, vaimustust ja andekust küllalt seks, et võidukalt oma vägesid juhtida.

Vahepeal olid vene väed Narva alla jõudnud ja hakkasid linna piirama, ehitades kindlustusi ja patareisid. Sellega lõpule jõudnud, hakkasid nad linna pommitama nii kahuritest kui ka müüsritest. Vaenlane ei suutnud aga linnale

nii palju kahju teha kui alul arvati. Vene kahurid olid viletsad ja laskmise juures isegi lõhkesid. Pealegi olid patareid kaugele ehitatud ja kuulid sageli ei ulatunud mär-
gini. Siiski oli kodanikkude ja osalt ka sõjaväe meeleolu raske, mispärast kuninga ja ta sõjaväe ilmumist oodati piki-
silmi. Kuningas tuli Pärnus maale¹ ja ruttas siit Tallinna

Karl XII.

kaudu Narva alla. Rootsi vägede kogunemiskohaks oli Rak-
vere, kust nad Narva suunas pidid edasi marssima. Raske
oli sõjaväel liikuda, sest sügised ilmad tegid teed läbi-
päästamatuks. Siiski marsiti julgelt Narva alla tugeva vene
sõjaväe vastu, mis oli ligi 40 000 meest suur. 8500 mehega
ja ligi 40 kahuriga tahtis kuningas purustada peaaegu 5 korda
tugevamat vaenlast. Üsna kerge vaevaga sundis Karl XII

¹ Pärnus kaotas ta hobuseraua. See on praegugi Pärnu postkontori
räästa küljes näha.

Pühajõel kindral Seremetjevi juhatusel asuvad vene eelväed (6000 meest) taganema, milleks kaasa aitas eesti talupoeg Tehvan Raabe, kes ümbruskonda hästi tundis ja rootsi väesalga venelaste selja taha juhtis. See tekitas vene vägedes kabuhirmu. Vaenlane põgenes, kõike oma kraami maha jättes. Nüüd oli Karl XII vägedel tee Narva poole vaba. Linna lähedale jõudes pommitasid rootsi väed vaenlast kahuritest mitu

Tehvan Raabe.

tundi järgemööda, kuid tagajärjetult. Vaenlane ei liikunud paigastki. Selle järel pidas kuningas sõdureile vaimustava kõne ja käskis neid tormi joosta. Hüüdega „Jumal on meiega“ tormasid rootslased kiirelt venelaste kindlustatud kohtadele. Samal ajal tõusis suur lumetuisk, mis puhus venelastele otse vastu ja tegi nende enesekaitse raskeks. Varsti olid vene väed segi ja ka põgenema löödud. Vaenlase ratsavägi taganes jõe poole, et üle jõe ujudes pääseda teisele kaldale. Kiire jõevool viis nad aga koskedest alla. Teine osa põgenenajaist püüdis vaenlase käest pääseda üle silla, kuid õnnetult sild purunes ja paljud uppusid jõe-

voogudesse. Vene väed põgenesid kui lambakari. Sõdurid ise süüdistasid aga väepealikuid, kes olevat neid „ära andnud“, ja surmasidki mõned neist. Julge kuningas liikus kord siin, kord seal. Ta ei kartnud ei kahuri- ega püssikuule: kahurikuul surmanud ta hobuse, püssikuul jäänud peatuma kaela-salli vahele, kust ta selle hiljem leidnud. Kuninga laninguväljal viibimine julgustas sõdureid ja kindlustas neile lõpliku võidu. Vene väejuhid otsustasid peale suuri kaotusi rootslastele alistuda, mida viimased ootasidki. Rootslased olid venelaste alistumisega väga rahul, sest suurte jõupingutuste tõttu olid sõdurid väga väsinud ja ohvitserest paljud haavadud. Venelaste kaotused olid siiski mitu korda suuremad. Suur osa väest ja 10 kindralit langesid vangi. Kõik kahurid

ja hulk raha ning sõjamoona said rootslastele saagiks. Hiilgav võit Narva all tegi Karl XII kuulsaks üle kogu Euroopa. Peeter I langes aga pilke ja naeru alla. Välismaail ilmunud piltidel kujutati, kuidas Peeter I nutab ja pühib silmist pisaraid.

9

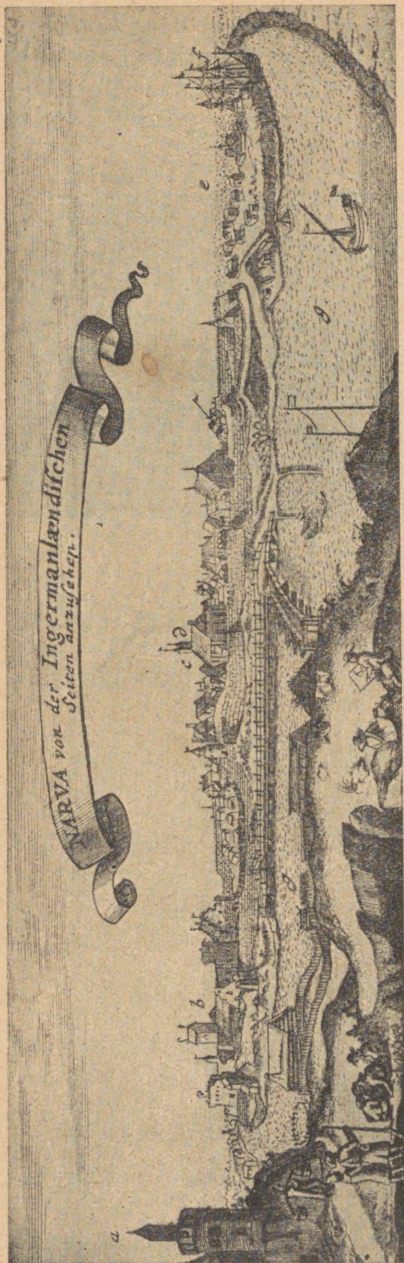
Põhja sõja aegsed kantsid Pühajöel.

Karl XII purustab poola väed. Karl XII pidas venelasi võidetuks ja pöördus Poola kuninga vastu. Enne oli aga tarvis lasta vägedel puhata. Ta paigutas nad talvekorterisse,

Orduloss Pärnus, kus sõjaolude tõttu Rootsi ülikool ajutiselt aset leidis.

kuna ise asus elama Laiuse lossi. Järgmistel aastatel purustas ta Poola kuninga väed, sundis kuninga lahti ütleva troonist ja laskis Poola riigile uue kuninga valida. Nii oli ka kolmas vaenlane purustatud.

Narva linn 1710. a.

Vene väed tungivad meie maale. Samal ajal, kui Karl XII Poolamaal sõdis, korraldas Peeter I uut sõjaväge. Ta väesalgad tungisid meie kodumaale ja hakkasid seda hirmsasti rüüstama. Eesti talupojad kaitsesid end vene röövsalkade vastu kuidas mõistsid. Nad asutasid sissisalku, tungisid öösiti vaenlastele kallale ja vabastasid süütud vangid. Maa kaitseks siia jäetud rootsi nõrkadest väesalkadest polnud suurt abi. Nad purustati kahel korral, Erastveres ja Hummuli mõisa all. Teised vene väesalgad teotsevad Ingerimaal Neeva jõe piirkonnas. Nad võtsid maad Soome laheni enese alla ja Peeter I asutas 1703. a. Neeva jõe suudmesse Peterburi linna. See pidi saama Venemaa uueks pealinnaks. Aasta hiljem langesid Tartu ja Narva.

Tartu ja Narva lange mine. Tartut oli kaitsemas Emajõel laevastik hulga kahuritega. Peeter I laskis ka enesele Peipsi järve jaoks laevastiku ehitada ja saatis selle Emajõe, et rootsi laevu hävitada. Sellest kuulnud, sõitis rootsi laevastik venelastele vastu. Viimased olid pisut allpool

Kastret kitsamal kohal jõekalda enese alla võtnud, kahurid üles seadnud ja ootasid vastast. Kõige selle kohta polnud

rootsi laevastiku juhatajal õigeid teateid. Nii pea kui laevastik jõudis venelaste kohale, võeti ta nende poolt ägeda tule alla. Jõe kitsas koht ei lubanud laevu vabalt liikuda. Osa sõjameestest põgenes, osa langes vangi, kuna laevad said venelastele saagiks. Laevastiku juhataja, kes ei tahtnud end vangi anda, heitis tule püssirohukambrisse ja laskis enese ühes laevaga õhku. Nüüd oli venelastele siit tee Tartu alla vaba. 4. juunil ilmusid Šeremetjevi väed Tartu alla ja algasid piiramist¹. Järgmisel päeval jõudis vaenlase laevastik jõgemööda kohale. Selle järel laskis linna komandant eeslinnad põletada ja hakkas linna hoolega kindlustama, sest kindlustustööd polnud veel lõpule jõudnud². Vähe suudeti siiski ära teha. Šeremetjev pommitas linna kaua lõuna ja lääne poolt, kuid tagajärjetult. Kui tsaar Peeter kohale jõudis, muutis see otseteed piiramiskava. Ta laskis kahurid Ema-jõe vasemale kaldale üles seada, et koondada tuld kõige nõrgemale kohale (Vene värava juures). Ägeda pommitamise järel tekkisid murrud müüris ja nurgatornis. Linn ise sai rängalt kannatada: mitu tuhat kahurikuuli ja pommi, mis linna sattusid, hävitasid ja rikkusid suure osa majadest. Kui nii oli kaitsejate vastupanujõud nõrgestatud, algasid venelased tormijooksu. Algas verine võitlus, mis kestis kogu öö. Vaenlase jõulisele ülekaalule ei suudetud kaua vastu panna ja linn pidi alistuma 1704. a. Ka Narva langes samal aastal.

Tartu kodanikud said rängalt kannatada juba piiramise ajal. Veel suuremad kannatused ootasid neid ees. Kolm aastat hiljem laskis tsaar Peeter suure osa Tartu käsitöölitest ühes rootsi sõjavangidega Moskva saata. Kartes, et Karl XII oma vägedega uuesti meie kodumaale ilmub, käsib tsaar 1708. a. kõiki sakslasi end valmis seada Venemaale minekuks. Kõik pidid käsule alistuma: vanad ja noored, terved ja haiged. Nii lahkus Tartust 824 inimest kaugele Sise-Venemaale³. Neid ootas raske ja vilets tulevik.

„Issanda ning emmanda
Ülli hallest igkiva
Venne-male minnen siin
Oh! ma vaene Tarto liin!“⁴

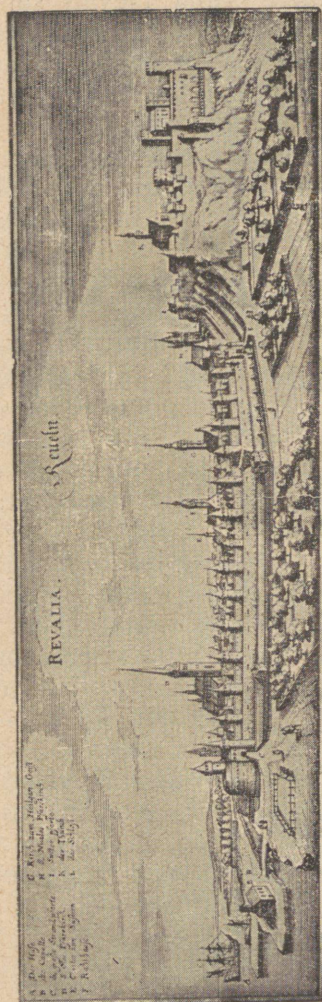
¹ Kõige pealt Ropka poolt küljest.

² Linna kaitsesid idas ja lõunas (Saksa väravast Jakobi väravani) vallid ja 5 bastioni, kuna Jakobi väravast Vene ja Saksa väravani vanad linnamüürid ja püst-tara.

³ Vologdasse ja Kostromasse.

⁴ Kaasaeglase Käsü Hansu nutulaulust.

Nüüd algas linna hävitamine. Kõik väärtuslikumad asjad saadeti Venemaale, linnamüürid lasti õhku ja majad pandi põlema. Tartu linnast jäid järele ainult ahervarred.

Tallinna 1650. a.

Poltava lahing. Kui Poola kuningas võidetud, pöördus Karl XII jälle Venemaa vastu. Ta sihiks oli vallutada Venemaa pealinn Moskva. Ainult seal mõtles Karl XII Peeter I-ga rahu teha. Ta liikus 45 000 sõduriga Poolamaalt Venemaale. Vene väed olid nüüd juba palju tugevamad. Siiski ei võtnud nad alul ühtki suuremat lahingut vastu. Peeter I püüdis rootsi vägesid võimalikult enam Vene sisemaale meelitada, et neid seal kergema vaevaga hävitada. Tema lootused läksid täide. Otsustav lahing löödi Lõuna-Venemaal, Poltava linna all 1709. a. Rootsi väed purustati täieliselt. Karl XII pääses hädavaevalt venelaste käest. Nüüd polnud Peeter I-l enam midagi karta. Vaevalt möödus aasta, ning kogu Liivimaa ühes Riia, Pärnu ja Tallinna linnaga oli alla heidetud (1710. a.). Nende linnade piiramise ajal teotsesid kohalikud sakslased, eriti mõisnikud, äraandjatena. Eestimaa asekuuberner, kes oli sakslane, ei lasknud rootsi abivägesid laevadelt Tallinna linnagi. Vene vägede juhatajaga astuti koguni

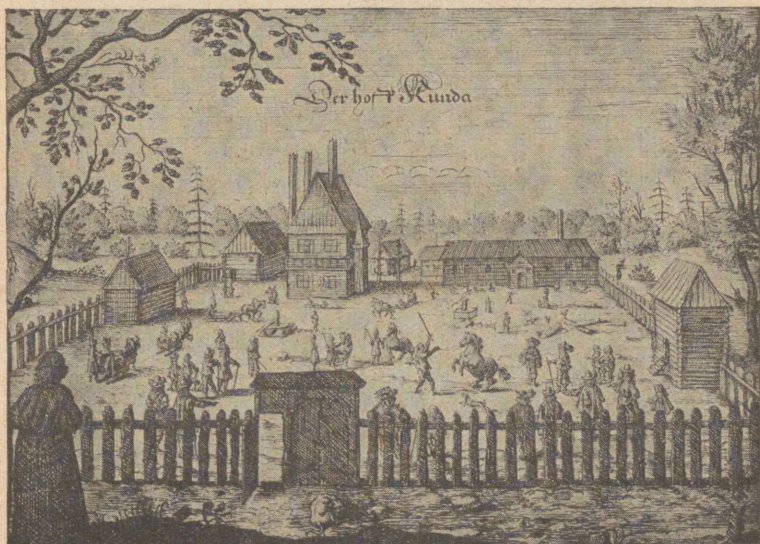
läbirääkimisse linna allaandmise kohta. Niisugusel korral ei suutnud Tallinna, mis oma väravaid veel kunagi polnud vaenlasele avanud, kuigi kaua vastu panna.

Sõda kestis aga veel edasi. Alles 1721. a. tehti Soomemaal Uusikaupunkis ehk Nystadtis rahu, mille järgi Venemaa Eesti-, Liivi- ja Ingerimaa enesele sai. Nii oli Venemaa sihile jõudnud: ta oli oma piirid nihutanud Läänemereni.

Sihile jõudsid ka meie kodumaa mõisnikud: nad said lahti Rootsi valitsuse alt ja sattusid Vene valitsuse alla, kes kinnitas nende õigused ja eesõigused.

2. Eestlaste seisukord Vene valitsuse alul.

Mõisnikkude õiguste ja eesõiguste kinnitamine. Eestlaste seisukord muutus uue valitsuse all palju halvemaks. Juba sõja ajal seletasid mõisnikkude esindajad vene vägede

Mõis XVII sajandi keskel.

juhatajale, et nad valmis on alistuma. Vene valitsus kinnitas ainult nende õigused ja eesõigused, nagu tegi Poola kuningas omal ajal. Kui Riia ja Tallinna langesid, täitis Peeter I nende soovid. Nii vabanesid mõisnikud nende poolt vihatud Rootsi võimu alt. Sellega oli muidugi kriips peale tõmmatud kõigile rootsiaegseile uuendustele.

Pärisorjus pannakse jälle maksma. Mõisad, mis Rootsi kuningas Karl XI ajal olid riigi kätte võetud, anti mõisnikele jälle tagasi. Ühes sellega kadusid ka vakuraamatud, kuhu rootsi ajal talupoja kohustised mõisniku vastu üles tähendati. Mõisnik võis nüüd nõuda talupojalt nii palju tegu ja maksusid kui ise soovis. Talupoeg tegi mõisale harilikult

jala- ja hobusepäevi. Jalamees käis mõisas tööl jüripäevast mihklipäevani, hobusemees kogu aasta. Nii ühel kui teisel pidi moon omast käest olema. Ka tuli tihti vooris käia. Veeti vilja ja viina, mida mõisnikud suurel määral valmistasid, Riiga, Tallinna ja mujale. Põhjatute teede puhul muutus veo-orjus väga raskeks. Et viina talupoegadele kättesaadavaks teha, asutati hoolega kõrtse. Kõrtside kaudu voolasid needki vähesed kopikad, mis talupoeg enesele suure

Peksupäev orjuse ajal.

vaevaga suutis koguda, mõisniku taskutesse. Maksusid maksis talupoeg peajasjalikult loonus. Ta pidi mõisale viima vilja, linu, loomi, kanu, mune, hanesid, villu ja tegema veel mitmesuguseid riistu ja anumaid. Ka võeti talupojalt õigus mõisahärra peale kaebust tõsta. Nii ei andnud seadus talupojale enam kaitset mõisniku omavoli vastu, nagu sündis rootsi ajal. Talupoeg oli oma naise ja lastega ning kogu varagä häära oma. Teda võidi kinkida, vahetada ja müüa. Ta ei tohtinud koguni naist võtta mõisavalitsuse loata. Talupoeg oli jälle mõisniku pärisorjaks saanud, nagu orduajalgi.

Orjused kasvavad. Orjused ja maksud olid juba rootsi ajal suured. Nüüd kasvasid nad veel suuremaks. Põhja sõda oli mõisad ja külad hävitanud. Nüüd oli tarvis uusi ehitada. Pealegi hakkasid mõisnikud mõisa põldusid laiendada. Sõja ajal möllas katk. Terved külad surid välja.

Tühjaksjäänud maad võttis mõisnik omale ja asutas sinna karjamõisad. Järelejäänud talupojad pidid muidugi endisi kui ka uusi mõisamaid harima. Nii kasvas teopäevade arv alatasa. Enese põldude harimiseks jäi liiga vähe aega. Pidi ju talupoeg kõige pealt mõisapõllud harima. Kehva harimise tagajärjel andis põld muidugi vähe vilja. Sellest pidi talupoeg pealegi osa mõisnikule andma. Nii muutus eesti talupoja seisukord raskemaks kui kunagi enne.

Rahvahariduse langemine. Talurahvas langes uue valituse alla saades ka hariduslikult. Rootsi ajal asutatud koolid hävisid sõjakeerises peaaegu täieliselt. Maad, mis rootsi ajal olid määratud koolide ülalpidamiseks, võtsid mõisnikud enestele. Koolide eest ei hoolitsenud enam keegi. Neid oli väga vähe ja nad asusid akendeta suitsutaredes. Kui mõned koolid kuski leidusid, õppis neis ainult 2—3 õpilast. Üldise vaesuse pärast pidid lapsed töötama nagu täiskasvanudki. Õpetajad olid ise vähe haritud, mõned neist mõistsid nädavaevalt lugeda. Kirikuelu oli samuti langenud. Kirikud olid kas lagunenenud või täiesti hävinud. Kirikuõpetajaid oli raske saada. Paljud neist olid niisugused, kes oma kõlvatu elu pärast sugugi kohased polnud õpetajaks. Seepärast jäi kristlik usuõpetus rahvale üsna võõraks ja paganausu kombed võtsid maad. Igal pool võis leida ohvripaiku. Möödus enne mitukümmend aastat, kui valitsus hakkas hariduse eest hoolitsema ja mõisnikelt nõudma koolide asutamist. Nõuti trahviga ähvardades, igas mõisas olgu kool. Seda nõudmist täitsid mõisnikud aga väga visalt. Tähtis oli rahvahariduse seisukohalt eestikeelse piibli ilmumine 1739. a. See muutus mõne aja pärast, kui lugeda-oskajate arv kasvas, üldiseks lugemisraamatuks. 22

V. Kõige uuem aeg.

A. Suur Prantsuse revolutsioon. Napoleoni aeg.

1. Vana kord Prantsusmaal.

Keskaja seisuslik riik. Langenud suure Rooma riigi asemele astusid Lääne-Euroopas uued riigid: Itaalia, Saksa, Prantsus- ja Inglismaa j. t. Neis riiges hakkas maksma lääniolu ehk feodalism. Riigi eesotsas seisis kuningas, kuid ta oli ainult esimene seenioride ehk läänihärrade keskel. Võimukamad seeniorid toimisid nagu iseseisvad valitsejad, sõdisid, löid raha, võtsid tollimakse jne. Riiki valitses kuningas ametnikkude kaudu, kuid ta pidas nõu ka tähtsamate seenioridega, keda ta vahete-vahel õuekotta kutsus kuningliku nõukogu koosolekule. Tähtsamate seenioridega nõupidamistest kasvasid aegade kestel ja mitmesugustel põhjustel keskaja riigiseisuste kogud¹, kuhu aadlikud, vaimulikud ja linnakodanikud saatsid oma esindajad. Seisustekogud hakkasid kuninga võimu piirama, millest kujunes terav kuninga ja kogude vaheline võitlus. Prantsusmaal ja Hispaanias kaotasid seisustekogud oma tähtsuse, kuna Inglise parlament võitles edukalt kuninga ainuvalitsuslikkude püüete vastu ja suutis end säilitada ning hiljem isegi mõjule pääseda, kuninga võimu piirates. Nii muutusid Prantsuse, Hispaania ja paljude teiste riikide valitsejad uue aja aluks ainuvalitsejaks.

Õpime lähedalt tundma „vana korda“, millele iseloomulik ainuvalitsus ehk absolutism ühes ühiselulise ebaühetaosusega. Elavat materjali pakub seks Prantsusmaa XVII ja XVIII sajandil.

¹ Saksamaal nimetati seisustekogusid maapäevadeks ja riigipäevaks, Inglismaal — parlamendiks, Prantsusmaal — generaalsoatideks.

Kuningas. Õukonna elu. Kuningate peapüüdeks oli uuel ajal vähendada suurnikkude õigusi, mis piirasid nende võimu. See õnnestus neil. Prantsuse kuningad (näit. Louis XIV, Louis XV ja Louis XVI) olid arvamusel, et nemad üksi võivad Jumala armust anda seadusi ja otsustada riigi ja rahva saatuse üle. Selle vaatekoha järele nad käisidki. Nad panid maksma riigis kindla keskvalitsuse, mille eesotsas ise seisid. Keskvalitsus andis välja kõik seadused ja ta kätte tulid üle riigi tarvilikud teated. Et riiki lausa üksinda valitseda võimatu, kutsus kuningas ametisse nii kõrgemaid kui ka alamaid ametnikke, kes pidid täpsalt alluma tema korraldustele ja kõige üle temale aru andma.

Oma ainuvalitsusliku võimu toeks löid Prantsuse kuningad juba varakult alalise sõjaväe endiste rüütliteväe ja palksõdurite asemele. Hulk ametnikke ja alaline sõjavägi nõudis aga suuri väljaminekuid. Et neid katta, suurendati ühelt poolt maksusid, teiselt poolt hakati edendama kaubandust ja tööstust. Kaubanduse huves ehitati uusi teid ja kanaleid, toetati kaubalaevastiku ehitamist ja omandati asumaid P.-Ameerikas — Kanadas, Mississippi jõgikonnas ja ka Indias. Kõige selle tagajärjel hakkas Prantsuse kaubandus kiiresti edenema, võisteldes edukalt Hollandi ja Inglise omaga. Tööstuse edendamise huves asutas valitsus ise suuri ettevõtteid ja toetas ka eraettevõtjaid, kutsus välismaalt osavaid meistreid ja võttis tarvitusele kõrged kaitsetollid, mis takistasid välismaa kaupade sissevedu. Prantsuse tööstuse edu paistis silma eriti vaipade, siidi, klaasi, peeglite ja villase riide valmistamise alal. Kirjeldatud majanduspolitiika (merkantilism) rikastas eraisikuid, kuid suurendas samal ajal ka riigi sissetulekuid.

Piiramatu võimuga valitseja võib riigile ja kogu rahvale kasulik olla, kui ta oma ülesandeid õieti täidab. Nii löid Prantsuse kuningad ainuvalitsusliku võimu all suure rahvusliku Prantsuse riigi. Rootsi kuningas Karl XI tõi suurt kasu nii riigile kui talupoegadele mõisade tagastamisega. Ta ei parandanud mitte ainult eesti talupoja õiguslikku seisukorda, vaid päästis rootsi ja soome talupojad orjusselangelmisest. Sageli kujuneb aga asi hoopis teisiti. Ainuvalitsejad jätavad riigi ja rahva elu juhtimise unustusse, hoolitsedes ainult oma välise au ja hiilguse eest ning osa võttes sõdadest, mis hävitavad riigi sissetulekud ja viivad rahva viletsusse. Nii toimus Prantsuse kuningas Louis XIV oma valitsemisaja teisel poolel.

Louis XIV elas suures ja ülitoredas, pealinna lähedal asuvas Versailles' lossis, mis oma marmortreppide ja säravate saalidega oli alaliste võõraspidude jaoks sisse seatud. Suures toredas kristallsaalis, mida valgustasid kiirgavad kuld-kroonlühtrid ja kus peeti tantsupidusid, liikusid võõraspidudel puuderdatud parukates peened kojahärrad ja daamid kindlaksmääratud kojakommete järele. Nii võõraspeod kui ka kogu kojaelu oli seotud suurte väljaminekutega (ligi 100 milj. franki aastas). Kuningal oli ligi 10 000 mehe suurune ihukaitsevägi, 1500 hobust ja mitusada tõlda ühes 1500 teenijaga, 50 arsti, ligi 150 lauljat, mängijat ja tantsijat, toitude valmistamise alal töötas 500 inimest osavate kokkade juhatusel. Peale selle oli veel hulk teisi inimesi kuninga teenistuses, pidades igasugu tühiseid auameteid. Kuninga ülestõusmise ja magamaheitmise, eine ja lõunasöögi juures viibisid suured rühmad õukondlasi erilistes rõivastes. Nad hoidsid küünalt, ulatasid särki, tõid klaasi külma vett jne. Louis XIV nõudis, et kogu aadel, kellelt aegade kestel poliitiline võim võetud, viibiks tema läheduses. Kes aadlimeestest tahtis riigiteenistuses olla, pidi ka õukonna elust osa võtma.

Aadli- ja vaimulik seisus. Nii Prantsusmaal kui ka teistes maades jagunes tol ajal rahvas seisustesse: vaimulik, aadli- ja kolmas seisus. Kaks esimest neist esinesid eesõigustatud seisustena. Nad olid maksuvabad ja paljude eesõigustega. Nii pääsesid ohvitseride kohtadele sõjaväes ja kõrgematesse kiriku- ja riigiametitesse ainult aadlimehed. Harva õnnestus mõnel üksikul rikkamal linnakodanikul pääseda samadele kohtadele. Samuti oli aadlimeestel vaba pääs kuninga õukonda, et siin mõju avaldada riigivalitsemisele. Aadli- ja vaimuliku seisuse päralt oli $\frac{2}{3}$ Prantsusmaa pinnast. — Kõrgem aadel elas Versailles's ja puutus vähe kokku rahvaga. Sügisei käisid kõrged kojahärrad oma mõisades ainult jahti pidamas. Talupojad olid jäetud kurjade ametimeeste kätte, kes neilt südilt maksusid nõudsid ja raha oma isandatele linna järele saatsid. Seepärast näis aadliseisus talupoegadele täiesti ülearusena, millest riigile ega rahvale pole mingit tulu.

Vaimulikul seisusel oli sel ajal samuti suur mõju riigis. Kõrgemate vaimulikkude käes olid suured maad ja nad pääsesid ka riigi kõrgematesse ametitesse. Piiskoppideks said sageli aadlimehed-õukondlased, kes seda ametit ise ei pidanud, määrates enesele asemikud. Usu- ja kirikuelu juhti-

mine huvitas neid vähem kui suured sissetulekud, mis ulatusid mõnes piiskopkonnas ligi $1\frac{1}{2}$ milj. frangini aastas. Samal ajal maksti alamaile vaimulikele, preestritele, ainult 400—500 franki aastas, mispärast neil tuli isegi nälga kannatada. Oma viletsa seisundi tõttu seisid nad üsna lähedal talupoegadele ja tundsid neile kaasa.

Kolmas seisus. Kolmandasse seisusse kuulusid linnakodanikud ja talupojad. Linnakodanikud said Prantsusmaal juba keskajal õiguse oma asemikkude kaudu (harilikult olid asemikkudeks linnapead) seisustekogu tööst osa võtta, kuid nende tähtsus oli aadli ja vaimulikkude kõrval üsna väike. Nende huve ja soove ei arvestanud eesõigustatud seisuste esindajad, kes olid seisustekogus enamuses, peaaegu kunagi. Alaliseks tüliküsimuseks olid maksud, millest kõrgemad seisused olid vabad. Ka riigiametitesse pääsemine oli neil üli raske. Kuigi oma õigustes piiratud, olid linnakodanikud siiski otsesed maksumaksjad riigile ühes talupoegadega. Ka tekitasid keskajast päritud eeskirjad linnakodanikes pahameelt, mis hävitasid töö vabaduse ja takistasid tööstuse arenemist. Õigus iseseisvat töökoda asutada oli ainult meistritel, kelleks saada oli aga väga raske. Käsitööõpilaste õppimisaega pikendati, sellidelt nõuti ikka raskemaid proovitöid jne. Ka oli sel ajal viisiks, et valmistatav kaup pidi mitmest töökojast läbi käima: ühed näit. ketrasid villu, teised kodusid, kolmandad värvisid jne. Seejuures oli ette kirjutatud, kui jämedad pidid olema lõngad, kui lai ja pikk võis olla kalevikangas jne. Säärased eeskirjad olid maksvad ka suurtes ettevõtetes, kus töötas mitukümmend töolist. Eeskirjade vastu eksijaid ootas vali karistus: neid pandi häbiposti, võeti neilt töötamisõigus või nad mõisteti mõnikord isegi surma.

Kaupmehi pahandas asjaolu, et igas maakonnas olid isegused mõõdud ja kaalud. Ühest maakonnast teise kaupu saates võeti tollimaksu, mis tegi kaubad kalliks ja raskendas kaubitsemist tunduvalt. Seega oli linnakodanikel, nii rikkamail kui kehvemil, meelepahaks põhjusi küllalt. Nad ei saanud oma töötahet ja annet selle aja kitsastes oludes kasutada ja hakkasid seepärast uuendusi nõudma.

Kõige viletsam oli vana korra aegu talupoegade seisund Prantsusmaal. Prantsuse talupoeg oli küll isiklikult vaba (välja arvatud väike osa talupoegi), kuid tema õlgadel lasus rida keskaegseid kohustisi: ta pidi mõisas teol käima

ja mõisnikule nii rahas kui loonus renti maksuma, kirikule kümnnist andma jne. Talupoja sissetulekuist läks $\frac{2}{3}$ maksudeks riigile ja mõisnikule, kuna enesele jäi $\frac{1}{3}$. Prantsuse külades olid säilinud veidrad aadli eesõigused, näit. jahija kalapüügiõigus, ainuõigus veski ja leivaahju pidamiseks jne. Mõisnikkude jahioõigus oli talupojale tõsiseks nuhtluseks, sest jäneste, hirvede, lindude ja teiste metsloomade tapmine oli keelatud — talupoeg võis neid oma põldudelt ainult eemale ajada. Kohati ei tohtinud talupoeg isegi aeda oma põldudele ümber teha, sest jahi puhul pidi isandatele tee vaba olema. Härrade veski ja leivaahju pidamise õigus oli neile kindlaks tuluallikaks: talupoeg pidi jahu jahvatama mõisaveskil ja leiba küpsetama mõisaahjus, kuid kindla maksu eest. Sääraseid keskajast põlvnevaid õigusi oli mõisnikel kümneid. Arusaadav, et talupoja majapidamine niisuguseil tingimusil edeneda ei võinud. Nälg ja vaesus kippus majja. „Milleks peame töötama ja end pingutama?“ küsis talupoeg sageli eneselt. Ja tõesti, suurem sissetulek tõi kaasa suuremad maksud, kuid talupojale enesele ei jäänud sellest midagi. Seepärast jätsid nad põlluharimise hooletusse ja elasid päevast-päeva nagu suutsid. Raske töö ja vaesus takistas ka talupoja vaimlist arenemist. Arusaadav, miks talupoeg oma seisundiga rahul polnud ja vana korra vastu vaenlikuks muutus.

Õiguslik kaitse. Vabaduste puudumine. Rahva õiguslik kaitse jättis sel ajal samuti palju soovida. Kohtuskäimine oli kulukas ja pikaline. Kohus oli sageli müüdav: õigus mõisteti sellele, kes suutis enam maksta. Kaebealuse ülekuulamisel tarvitati vana kombe järgi veel piinamist. Ei olnud ka üldist seadust: igas maakonnas olid omad seadused ja kombes. Aadliseisus oli ka õigusemõistmise alal eesõigustatud: kui aadlimees ja linnakodanik olid ühes ja samas kuriteos kaassüüdlased, siis mõisteti esimene näit. mõneks ajaks kloostrisse patukahetsemisele, teine aga mõisteti surma.

Ainuvallitsuslikus riigis oli veel üks pahe, mille all väga paljud kannatasid. Puudusid isiku- ja teised vabadused, millela meie aja inimene vaevalt suudaks elada. Riik nägi oma rahvas mitte kodanikke, vaid alamaid, kellel tegelikult puudus julgeolek. Teda võidi vangistada tühise kahtluse pärast ja aastaid vangikojas hoida — harilikult kurikuulsas Bastille'is, mis asus Pariisi alevis. Samuti puudusid usu-, sõna- ja trükivabadus. Sõna- ja trükivabadus oli võetud

inimestelt seks, et nad ei saaks arvustada kuningat, riigimehi ja kogu vana korda.

Et vana kord kaua kesta ei võinud, seda tundsid väga paljud. Eriti rõhutasid uuenduste vajadust tolleaegsed prantsuse kirjanikud. 14

2. Valgustussajandi kirjanikud ja nende ideed.

Vana kord oma ainuvalitsuse ja aadli- ja vaimuliku seisuse võimutsemisega takistas rahva ainelist ja vaimset arenemist. Selle vastu hakkasid võitlema XVIII s. üksikud kirjanikud, kes nõudsid õigust ja inimlikke seadusi, usulise tagakiusamise asemele täielikku ususallivust, ebausua kaotamist rahva valgustamise kaudu jne. Ühe sõnaga — nad soovisid vana korra asemele uut korda, mis annaks rahvale rohkem õigusi ja parandaks rahva elu.

Voltaire. Üks selle aja tähtsamaid kirjanikke oli Voltaire. Juba noormehena sai ta vana korra puudusi oma isiklikus elus teravalt tunda. Ta vangistati ühe aadlimehe pilkamise pärast ja paigutati Bastille'i vanglasse. Sealt vabanenud, Voltaire elas mõni aeg Inglismaal, siis oma austaja Preisi kuninga Friedrich II juures ja viimaks Šveitsis Genfi järve ääres Ferney lossis. Inglismaal elades sai temast kindel Inglise olude austaja. Seal valitses sõna-, trüki- ja usuvabadus ning parlamentaarne kord, mis Prantsusmaal puudus. Voltaire otsustas alata võitlust vana korra pahede vastu. Oma osava ja lõikava pilkega arvustas ta teravalt ühiskonna ja kiriku elu. Ta ei pidanud sugugi loomulikuks, et aadlil ja vaimulikul seisusel olid nii suured õigused. Voltaire tundis väga kaasa talupoegadele, nõudes pärisorjuse ja mõisnikkude eesõiguste kaotamist ja maksude õiglast jaotust. Ta ei saanud kuidagi leppida ka oma aja kohtupidamisviisidega, millega kaasas käisid piinamised ja sünged karistused. Väga teravalt arvustas ta katoliku kirikut ja vaimulikke, nimetades neid kavalateks petisteks. Ta pidas oma tähtsamaks ülesandeks võidelda mõttevabaduse ja ususallivuse eest. Tegelikult oligi ta valmis kõiki kiriku poolt tagakiusatuid kaitsema ja aitama. Kord mõisteti üks protestandi usku kaupmees jesuiitide mõjul surma. Teda süüdistati oma vanema poja tapmises, kes oli läinud katoliku usku. Voltaire sellest kuulda saades võttis asja uuesti üles, mille tagajärjel kohtuotsus tühistati ja surmamõistetute perekonnale kahjutasu mää-

rati. Süütute kannatajate eest astus ta hiljem veel korduvalt välja.

Voltaire pilkas ja arvustas oma töodes (näidendites, romaanides, luuletises) mitte ainult ühiselulist korda ja kirikut, vaid ka ebausku. Rahvas ei mõistnud sageli kõige lihtsaimaidki elunähtusi seletada nende loomulikkude põhjustega. Kõikjal nähti kurivaimu teotsemist. Kui keegi kivi otsa komistas ja haiget sai, siis arvati, et kurivaim on kivi teele ette veeretanud. Ebausused olid Voltaire'i arvamusel järgi süüdi kirik ja ka riigivalitsus, sest mõlemad jätsid rahva harimise ja kasvatamise täielikku unustusse.

Voltaire nõudis küll uuendusi ja parandusi, kuid nende teostamine pidi toimuma mitte rahva enese, vaid valgustatud valitsejate kaudu, kes end juhtida lasevad ususallivusest ja rahva hüvedest. Seks astuski ta meeleldi kirjavahetusse oma aja väljapaistvamate valitsejatega, nagu Preisi kuninga Friedrich II ja Vene keisrinna Katarina II-ga.

Voltaire'il oli suur mõju omaaegsele seltskonnale. Ta töid lugesid meelsasti nii valitsejad ja riigimehed kui ka harilikud inimesed, kes elatusid igapäevsest raskest tööst. Mitmed valitsejad hakkasid tema õpetuse kohaselt uuendusi teostama.

Montesquieu. Montesquieu oli aadlimees ja pidas pikeemat aega kohtunikuametit Prantsusmaal. Ta oli põhjalik ajaloo ja riigielu uurija. Inglismaal viibides õppis ta hoolega tundma selle maa riigikorda, mis kindlustas rahvale vabaduse ja üheõiguse. Ka tema arvustas ja pilkas piiramata ainuvalitsust, õukondlaste pillavat eluviisi ja katoliku kirikut protestantide tagakiusamise pärast. Montesquieu arvamusel järgi on riigi tähtsamaks ülesandeks kindlustada riigis kodanikkude vabadus, mis väljendub mõtte-, trüki- ja südame-tunnistusevabaduses ja isiku julgeoleku kaitses. Sellest lähtudes õpetab ta, et riigis tuleb teostada võimude jaotus. Täidesaatev võim olgu kuningal, seaduseandlik võim parlamendil ja kohtuvõim valitavatel ja sõltumatutel kohtunikudel, nagu see Inglismaal teostatud. Kui kõik kolm võimu anda ühe isiku kätte, siis hakkab riigis maksma hirmuvalitsus ja hävivad kodanikuvabadused. Nii kaua kui võimude jaotus püsib, piiravad nad üksteist ja kindlustavad seega kodanikkude vabadused.

Montesquieu õpetusel oli suur mõju oma ja ka järgneva aja suhtes. Nii valitsejad kui riigimehed lugesid ta töid suure huviga, otsides juhtnööre ja näpunäiteid uuenduste

teostamiseks. Veel suurema huviga uurisid ta õpetust kõik need, kes valitseva korraga Prantsusmaal rahul polnud.

Rousseau. Rousseau oli Genfist pärit, vaeste vanemate laps. Peaaegu kogu elu ta elas vaesuses ega saanud korralikku haridust. Oma andekusega suutis ta siiski palju ära teha: ta täiendas oma puudulikku haridust eneseharimise teel ja avaldas suurt mõju oma aja seltskonnale. Oma kärsitu loomu tõttu reisis ta palju ja õppis rahva viletsust tundma, mis suuresti mõjus ta tundlikule iseloomule. Temast sai lihtrahva ülistaja ja kõrgemate seisuste põlgaja. Rousseau arvamusel järele olid inimesed ainult siis õnnelikud, kui nad elasid loodusrahvastena. Siis ei olnud seisuslikke eesõigusi ning vahesid ja eraomandust. Kõik olid vabad ja ühtaolised õigustes. Ta teadis väga hästi, et Euroopa haritud rahvaid ei saa enam sundida loodusrahvastena elama. See pärast soovitas ta rahvavabariiki, kus kõik võim oleks otse rahva käes, inimestel oleksid ühesugused õigused ja kodanikuvabadused.

Rousseau vaated olid oma aja kohta väga julged ja algupärased. Tema seisukohad tekitasid elavaid vaidlusi võimalikkude ja aadlimeeste, eriti aga linnakodanikkude ja haritlaste hulgas.

Valgustatud ainuvalitsus ehk absolutism. Valgustussajandi ideede järgi hakkasid käima mitmed selle aja valitsejad ja riigimehed. Näit. Preisi kuningas Friedrich II ja Austria keiser Josef II kaotasid pärisorjuse oma riiges, panid maksma ususallivuse, maksustasid aadliseisuse jne.

Valgustatud ainuvalitsejate hulka kuulub ka Katarina II, Venemaa valitseja. Ta asutas koole ja püüdis levitada rahvaharidust. Ka hoolitses ta rahva tervishoiu eest. Ta võttis näit. tarvitusele rõugepanemise ja laskis seda esimeseks enese juures teha, et anda eeskuju teistele. Edasi andis ta käsu, et igas linnas oleks apteek ja 2 arsti, — üks linna, teine kreisi jaoks.

Suuri edusamme tegi Katarina II ajal tööstus ja kaubandus. Ta laskis teid ehitada ja korraldada ja toetas kaubalaevastiku ehitamist, mis kaubanduse arendamiseks hädapärast tarvilik. Suurettevõtete arv kasvas eelmise ajaga võrreldes kolmekordseks. Töötati edukalt väljaveoks. Väljaveo peaaineteks oli lina, raud, lõuend jne. Suuremal arvul hakati välja vedama ka vilja, nimelt nisu. Kaubavahetust kergendas ka paberraha, mille Katarina II Venemaal tarvi-

tusele võttis raske vaskraha asemel, mida sageli veeti hobusekoormatena.

Katarina II oli kindel kavatsus ette võtta põhjalikke uuendusi ka Venemaa riiklikus ja ühiskondlikus elus. Oma riigi elu lähemalt tundma õppides leidis ta, et maksvad seadused on vananenud ja sageli **üksteisele** vasturääkivad. Seepärast otsustas ta kokku kutsuda seaduseandliku komisjoni mõisnikkude ja linnakodanikkude esindajaist, mis töötaks välja uued seadused vastavalt valgustussajandi ideedele. Sellele komisjonile kirjutas Katarina ise „suure seletuskirja“, milles ta avaldas oma seisukoha juhtnõuiks komisjoniliikmeile. Ta kirjutas, et rahvas jaguneb küll seisustesse, kuid kõik peavad alluma ühesugustele seadustele: selles seisabki inimeste ühetaolisus. Ei tohi olla karistusi, mis vigastavad inimese keha, nagu see oli seni viisiks. Ränkade karistustega pole kunagi suudetud inimesi heaks teha. Kuritegude ärahoidmiseks tuleb edendada rahva haridust. Edasi seletab ta, et tuleb maksma panna laiaulatuslik ususallivus, sest tagakiusamine ainult ärritab inimesi ega anna soovitud tagajärgi.

Seaduseandlik komisjon, mis pidi rahvaesinduse kohuseid täitma, tuli Moskvast kokku 1767. a. Ta töötas ligi poolteist aastat, kuid tagajärjetult, sest saadikute seisukohad käisid sageli Katarina omadele risti vastu. Nii nõudsid valijate poolt saadikutele kaasa antud kirjad kurjategijaile kõige raskemaid karistusi ja isegi piinamisi. Kui Katarina oma seletuskirjas soovitas ususallivust, nõuavad saadikute kirjad kõige karedamaid abinõusid lahkusulistele (vanausuliste) vastu. Pealegi ei tahtnud mõjukas mõisnikuseisus osaliseltki loobuda oma senistest eesõigustest. Pärisorjuse kaotamisest ei tahtnud nad kuulda. Nähes, et aadliseisus on uuenduste vastu väga vaenlik ja seisused omavahel riius, saatis Katarina komisjoni laiali ja loobus viimaks oma vabameelsetest kavatsustest. Nii ei suutnud ta talupoegade kaitseks Venemaal midagi ära teha.

3. Suur Prantsuse revolutsioon.

Rahva meeleolu. Seisuste saadikute kogu. Louis XIV valitsemise aeg oma toreda kojaelu ja alatiste sõdadega nõudis riigilt suuri väljaminekuid. Tema järglane Louis XV ajal kestis pillamine edasi. Louis XV hoolis vähe riigist. Ta ainuke soov oli oma elupäevad külluses ja lõbusalt mööda saata.

„Tulgu peale mind kas või veeuputus!“ olevat ta kord lausunud. Louis XVI, kes 1774. a. Prantsuse troonile astus, oli küll oma eelkäijaist kokkuhoidlikum ja riigihuvilisem, kuid tahtejõuetu ja piiratud mõistusega. Tema ajal esinesid ministrid korduvalt uuenduskavadega, kuid tagajärjetult, sest kuningas lükkas need õukonna mõjul tagasi ja vabastas uuendusmeelsed ministrid ametist. Rahulolematus kasvas alata. Kolmanda seisuse nõudmiste teostamiseks lähenes kohane aeg üsna kiiresti. Rahapuudus andis end ikka enam ja

Seisuste saadikute rõivastis: vaimulik, aadlimees ja linnakodanik.

enam tunda. Riigi väljaminekud olid kasvanud sissetulekuist kaks korda suuremaks, mis sundis riigivalitsust väljapääsuteid otsima. Ka mõjusid seks kaasa teised asjaolud.

Inglise asumaad Põhja-Ameerikas algasid XVII s. lõpul võitlust oma vabaduse ja enesemääramise õiguse pärast. Inglise valitsus nõudis, et asunikud ise tooresmaterjali, näit. puuvilla ümber ei töötaks, vaid saadaksid selle Inglismaale, mille vastu neile müüakse tarvilikke valmiskaupu. Asunikud mõistsid väga hästi, et niisugusel puhul nende juures tööstus üldse areneda ei saa, mis suureks kahjuks kogu rahvale. Kui neilt lõppeks hakati maksusid nõudma Inglismaa kasuks, võtsid nad sõjariistad kätte ja algasid oma vabadusvõitlust, toetudes valgustussajandi ideedele (vabadus, üheõiguslus, õigus

vastu seista rõhumisele). Asunikkude vabadusvõitlus lõppes nende iseseisvuse tunnustamisega inglaste poolt 1783. a. Tekkinud Põhja-Ameerika Ühendriiges pandi maksma demokraatlik kord ühes võimude jaotamisega. Seejuures kindlustati kõigile täielik usuvabadus.

Põhja-Ameerika vabadussõda avaldas suurt mõju prantslastele, kes oma elukorraga sugugi rahul polnud. Eriti vaimustatud olid ameeriklaste vabadusvõitlusest ja valgustussajandi ideedest haritlaste ja linnakodanikkude ringkonnad, kus Montesquieu ja Rousseau õpetus oli alaliseks vaidlusaliseks. Põlevamaid küsimusi oli, milline riigikord oleks uuele Prantsusmaale kõige sobivam. Et kuningas uuen dustega viivitas, kasvas ärevus kord-korralt ikka suuremaks ja ähvardas kujuneda mässuks.

Louis XVI.

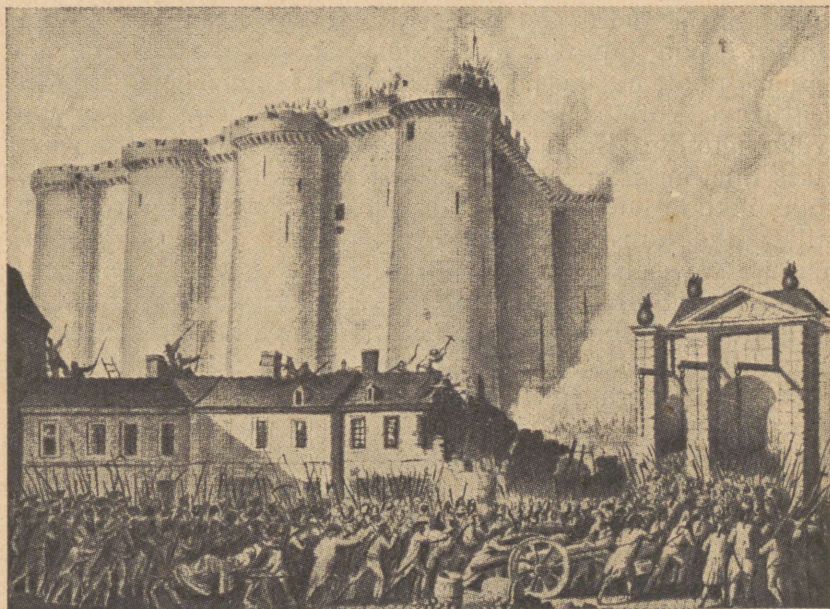
Neil tingimusil otsustas Louis XVI oma ministri Neckeri soovitusel kokku kutsuda seisuste saadikute kogu (generaalstaadid), mis viimati koos olid 150 a. tagasi. 5. mail 1789. a. tulid seisuste saadikud Versailles's kokku, aadli- ja vaimulikul seisusel kummalgi 300, kolmandal seisusel 600 saadikut. Varsti aga tekkisid vastuolud seisustekogu töös. Aadli- ja vaimulik seisus soovisid, et saadikud töötaksid

nagu keskajal seisuste järgi rahus ja hääletaksid samuti lahus, kusjuures igal seisusel oleks üks hääl. Kolmas seisus nõudis aga, et nõupidamine ja päevakorral olevate küsimuste arutamine toimiks ühiselt ja otsused tehtaks üldise hääletamise alusel.

Nii eesõigustatud seisused kui ka kuningas polnud sellega nõus. Küsimuse üle vaieldi seisustekogus mitu nädalat. Viimaks esines üks kolmanda seisuse saadikuist ettepanekuga, et aadli- ja vaimulik seisus ühineks teistega ühiseks tööks riigi ja rahva kasuks. See ettepanek ei leidnud mingisugust vastukõla. Saanud eitava vastuse, nimetasid kolmanda seisuse saadikud end rahvuskoguks, s. t. kogu prantsuse rahva esinduseks. Nendega ühines osa vaimuliku seisuse saadikuist. Kolmanda seisuse tegevus ja sihid ei meeldinud

kuningale, kes toetas kõrgemate seisuste soove. Ta määras 23. juuniks uue seisustekogu istungi, millest ka ise osa võttis. Kuningas pidas kõne, tunnistades tühjaks kolmanda seisuse otsused ja käskides saadikuid laiali minna ning tööle asuda ajalooliselt kujunenud kombe järgi.

Eesõigustatud seisuste saadikud lahkusid, kolmanda seisuse saadikud aga mitte. Nad jäid kohale, et tööd jätkata rahvuskoguna. Kui neile hiljem veel meelde tuletati kuninga

Bastille'i vangimaja vallutamine.

sõnu, vastanud nende väljapaistvam saadik Mirabeau järgmiselt: „Vastake kuningale, et meie lahkume siit ainult püssitikkude sunnil.“ Teine saadikuist tähendanud: „Minu härrad, meie oleme needsamad, kes eile, asume tööle!“ Kuningas lõi kartma, sest ta teadis, et saadikutekogule tunneb kaasa kogu prantsuse rahvas. Mõni päev hiljem käskis kuningas eesõigustatud seisuste saadikuid ühineda ühiseks tööks kolmanda seisuse saadikutega. Nii jäi rahvaesindus võitjaks ses tähtsas küsimuses ja sellega ka võitjaks ainuvalitsuse üle.

Revolutsiooni algus. Tekkinud seisundiga ei leppinud eesõigustatud isikud, kuninga õukondlased ja ka kuningas ise. Kaaluti küsimust, kuidas rahvuskogust lahti saada. Viimaks

hakkas kuningas õukonna survel Pariisi ümbrusse sõjaväge koguma, et seisuste saadikuid sõna kuulma sundida. Oma seisukoha kindlustamiseks kuulutas rahvuskogu enda asutavaks koguks, mille ülesanne välja töötada riigile põhiseadus, luues seega riigile kindel ja kõikumatu alus. Teated sõjaväe kogumise ja asutava kogu laialisaatmise üle tekitasid Pariisi elanikkudes ärevust, mis kihutustöö mõjul aina kasvas. Tekkisid suured rahutused. Rõõviti relvakauplusi ja ladusid ja asuti 14. juulil Bastille'i vangimaja piirama, milles nähti vana korra kantsi. Kindlus-vangimaja langes ägeda lahingu järel mässava rahva kätte ja tehti viimase poolt maatasa. See oli revolutsiooni algus. Kindluse peavärava võtmed saadeti P.-A. Ühendriikide presidendile Washingtonile. Kogu linn läks mässajate kätte ja linnas valitses täieline korralagedus. Valiti uus linnavolikogu ja loodi kodanikkude poolt korra ja julgeoleku kaitseks rahvuskaart, mille juhatajaks valiti markii Lafayette, kes oli kuulsaks saanud Ameerika vabadusvõitlusest osa võttes. Revolutsioon tekitas tõsist hirmu nii õukondlasis kui ka kõrgema aadli hulgas. Nad hakkasid kodumaalt välja rändama lootuses, et välismaade valitsejad neile abi annavad ja relvastatud jõududega vana korra Prantsusmaal uuesti püstitavad. Olid ju välismaade (näit. Austria ja Preisi) valitsejad ja eesõigustatud seisused hirmul omagi tuleviku pärast. Hoopis teine meeleolu valitses välismaade vabameelseis ringkonnis. Nad hellitasid lootust võida ka omal maal julgete prantslaste eeskujul vana korra kukutada või vähemalt mõningaid uuendusi teostada.

Vana korra langemine. Bastille'i vallutamise ja purustamise järel levis revolutsiooniline liikumine kogu Prantsusmaal. Julgelt toimisid talupojad, kes olid pettunud asutavast kogust, sest viimane polnud nende kasuks veel midagi teinud. Nad haarasid relvad, käisid lossist lossi ja pistsid need põlema, kui mõisnikud vastu hakkasid ega tahtnud välja anda dokumente, mille põhjal nõuti raskeid feodaalkohustisi. Kui mõisnikud tarvilikud dokumendid välja andsid, põletati need rõõmuhüüetega ära. Teated sündmusist maal sundisid kiiremal teotsema ka asutavat kogu. Viimane tühistas oma 4. aug. öisel istungil kõik feodalismi jäänused. Saadikud, keda valdas haruldane vaimustus, asusid üksteise järel kõnetooli ja ütlesid lahti oma valijate nimel eesõigustest, mida viimase ajani kasutatud. Nii ütlesid mõisnikud lahti feodaalõigustest (näit. jahiõigusest, õigusest teotegemist nõuda jne.), vaimulikud loobusid kümnisest ja maksuvaba-

dusest ja linnad oma tsunftikorrast, mis takistas tööstuse arenemist. Selle järel raugesid rahutused maal. Mäss 14. juulil ja 4. aug. otsused lõpetasidki vana korra ja keskaja seisusliku riigi Prantsusmaal.

Lõpetanud vana korra küsimuse, asus asutav kogu põhi-seaduse väljatöötamisele. Samal ajal koondab aga kuningas oma nõuandjate soovil uuesti vägesid Versailles' ümber, mis pahameelt tekitab Pariisis. Ka võttis sel ajal maad tööpuudus, sest suurnikkude väljarändamise tõttu pidid paljud töökojad oma ukсед sulgema ja töölisel tööta jätma. Tööta jäi ka nende rohkearvuline teenijatepere. Kui viimaks Pariisis ka viljapuudus tunduvaks sai¹, võttis maad ärevus, mis kujunes uueks mässuks 5. oktoobril. Leivasabades seismisest tüdinud naised, tööta töölisel ja teised võtavad ette päris sõjakäigu Versailles'sse, vedades endaga kaasa isegi kahureid. Selle rahvahulga (100 000 inimest) siht oli kuningat („peapagarit“) ühes ta perekonnaga („pagaripoja ja pagariemandaga“) Pariisi tuua, sest siis kaduvat leivanälg viibimata. Kus on kuningas, seal on ka leiba külluses. Hirmunud kuningas asus rahvahulga nõudmisel Pariisi, kuhu järgnes varsti ka asutav kogu, sattudes seega pealinna harimatu ja kergestiärrituva rahva otsese mõju alla.

Peale oktoobri sündmusi kaotab rahvaliidumine oma terava ilme. Politiline elu muutub samal ajal aga veel elavamaks. Väljapaistvat osa etendavad klubid, neist tähtsam jakobiinide oma, millel olid osakonnad teistes linnades. Neis peeti kõnesid, arutati mitmesuguseid riigi ja rahva ellu puutuvaid küsimusi. Palju elevust tekitasid ajalehed, mida asutati agarasti maksva sõna- ja trükivabaduse tõttu. Siiski valitses revolutsiooni esimesel aastal üldiselt ülev meeleolu, mis oli täis parimaid tulevikulootusi. See ilmes 14. juulil 1790. a., mil pühitseti Bastille'i langemise aastapäeva. Piduplatsiks määrati Marsiväli, mis korda seati ligi 400 000 pidulise jaoks. Keset välja asus isamaa altar, mida piirasid kuningale, asutava kogu liikmetele ja teistele väljapaistvaile pidulistele määratud kohad. Pariis oli sel päeval lillede ja lippude ehtes. Rongkäigust, mis algas Bastille'i platsilt, võttis osa määratu rahvahulk. Kui pidulised Marsiväljale jõudsid, korraldati alul isamaa altaril jumalateenistus, millele järgnesid kõned. Need sisaldasid truuduse-

¹ Maakonnad ei lasknud vilja välja vedada. Nad hoolitsesid ainult enese eest. Keskvallitsus oli nõrk.

vannet rahvusele ja uuele riiklikule korrale. Kõiki valdas üldine rõõm ja vaimustus. Uus Prantsusmaa näis seisvat kindlal alusel.

1791. a. põhiseadus. Põhiseaduse loomisele asudes töötati enne välja asutava kogu poolt „inimese- ja kodanikuõiguste deklaratsioon“, mis pidi olema juhtnõriks rahvasaadikuile nende edaspidises seaduseandlikus töös. Selles tähtsas dokumendis esitatakse kolm põhimõtet:

1) inimesed sünnivad ja jäävad vabadeks ja õigustelt ühetaolisteks;

2) igale kodanikule kindlustatagu isikuvabadus, isiku puutumatus, sõna-, trüki- ja südametunnistuse-vabadus, eraomanduse kaitse;

3) kõrgem võim kuulub rahvale, mida ta kasutab kas ise või oma esindajate kaudu.

Püstitanud ülalmainitud põhimõtted, asusid rahvaesindajad suure innuga põhiseaduse väljatöötamisele, mis valmis 1791. a. suveks ja võeti kuninga poolt vastu. Põhiseaduses teostati võimude jaotuse põhimõte. Täidesaatev võim kuulus kuningale, seaduseandlik võim seaduseandlikule kojale ja kohtuvõim rahva poolt valitavatele kohtunikele. Kuningale jäeti rahvaesinduse poolt vastu võetavate seaduste kohta vetoõigus. Kui aga kaks järgmist seaduseandlikku kogu (parlament) seaduse samal kujul vastu võtavad, hakkab seadus kuninga kinnituseeta maksma. Valimisõigus anti neile, kes vähemalt 25 a. vanad ja kolme tööpäeva palga suuruses riigile maksu maksavad. Sellega jäid valimisõigusest ilma kehvemad ja harimata rahvakihid. Oma aja kohta oli see valimisõigus siiski küllalt demokraatlik. 1791. a. põhiseadusel oli suur tähtsus: temaga algab piiratud ainuvalitsuse (konstitutsioonilise monarhia) levimise ajajärk.

Asutav kogu tõi palju uut ka kirikuellu. Kiriku metsad, maad ja muud varandused võõrandatakse tasuta. Kiriku maade kindlustusel anti välja paberraha, n. n. assignaadid. Seega paranes riigi rahanduslik seisund tunduvalt. Kirik ise muudeti riiklikuks asutiseks. Säilitati ainult preestri ja piiskopi amet, kuid needki tehti omavalitsuste valitavaks. Ka hakati vaimulikudele riigi poolt palka maksma. Vaimulikude jaoks seati sisse truudusevanne, milles nad rahvale, seadusele ja kuningale ustavust tõotasid. Uus kirikukorraldus ei meeldinud paljudele vaimulikele ja nad ei tahtnud truudusevannet anda, asudes uue Prantsusmaa vastaste leeri.

Seaduseandlik kogu. Kuninga troonilt heitmine. Revolutsioon ei lõppenud mainitud uuenduste teostamisega. Paljud polnud rahul, et nad valimisõigusest ilma jäeti. Ka talupojad olid rahutud, sest asutav kogu ei toiminud nende huves nii julgesti nagu nad soovisid. Ta kaotas ainult osa feodaalkohustisi, ülejäänud osa pidid talupojad välja ostma, milleks väga paljudel polnud ainelist jõudu. Riik võõrandas vaimulikkude maad ja müüs need eraisikutele. Ka sellest polnud talupoegadele tulu, sest need maad läksid peaaesjalikult rikka linnakodanluse kätte. Rahva ärevust ja rahutusi põhjustasid ka kohutavad jutud kuninga, õukonna ja välisriikide vaenlikkudest kavatsustest. Rahvastiku rahutut meeleolu kasutasid jakobiinid, kes leidsid, et revolutsioon pole veel lõppenud, unistades seejuures rahvavalitsusest, nagu seda õpetas Rousseau.

Suurt pahameelt tekitas lõppeks kuninga põgenemiskatse 20. juunil 1791. a. Louis XVI oli ühenduses välismaile põgenenud suurnikkudega ja ootas parajat aega põgenemiseks. Ta sõitis keskööl ühes oma perekonna ja saatjatega pealinnast välja, ilma et keegi oleks seda märganud. Põgenemise sihiks oli üks piiriäärne linnake, kus kuningat ootasid ta kaitsjad. Enne kohalejõudmist aga tunti ta ära ja toodi kahurite, rahvuskaardi ja relvastatud kodanikkude saatel Pariisi tagasi. Rahvas võttis oma kuninga vastu täieliku vaikusega. Oma lossi jõudnud, tähendas Louis: „Ma olen teinud rumala reisu.“ Ja tõesti, kuninga põgenemiskatsel olid suured tagajärjed. Pahameel kuninga vastu kasvas, mida ei jätnud kasutamata jakobiinide juhid Robespierre, Danton ja Marat, kes oma kihutuskoosolekuil hakkasid nõudma kuningriigi asemel vabariiki.

Asutava kogu asemele, kes oma töö lõpetas 1791. a. septembrikuus, astus kokku ligi kuu hiljem seaduseandlik kogu. Selles etendasid väljapaistvat osa kaks erakonda: žirondistid ja jakobiinid. Vahekord kuninga ja rahvaesinduse vahel läks kord-korralt ikka teravamaks. Kuningas ei kinnitanud seaduseandliku kogu poolt vastu võetud dekreete, mis olid juhitud vaimulikkude ja väljarännanud mõisnikkude (emigrantide) vastu. Seaduseandlik kogu otsustas need preestrid ametist tagandada, ja isegi maakonnast välja saata, kes ei taha truudust vanduda uuele riigikorrale. Kes emigrantidest 1. jaan. 1792. a. tagasi ei tule, mõistetakse surma ja nende varandus tunnistatakse riigi omaks. Kuningas pani mõlemale dekreedile oma veto

peale, mis tekitas seaduseandlikus kogus ja rahvas paha-meelt.

Samal ajal muutusid uue Prantsusmaa välispoliitilised suhted keerulisemaks ja raskemaks. Austria ja Preisimaa valmistusid sõja vastu. Kuningat kahtlustati ikka enam ja enam salajases suhtlemises Prantsusmaale vaenlikkude riikidega. Revolutsioon oli hädaohus. Žirondistid soovitasid nii seaduseandlikus kogus kui ka klubides üldist ristsõda valitsejate vastu rahvaste vabastamiseks vana korra alt. „Sõda lossidele ja rahu onnidele!“ — oli nende hüüdsõna. Nad uskusid, et prantslased suudavad „terve maakera teiseks muuta ja kõik maailma hirmuvalitsejad värisema panna“. Žirondistide vaated leiavad seaduseandlikus kojas kindla poolehoiu.

Sõjamõtet pooldas kuningas, kes uskus Prantsusmaa kaotusse ja lootis sel teel oma tulevikku kindlustada. Nii kuulutabki kuningas 20. apr. 1792. a. Austriale sõja. Prantslased läksid sõtta vaimustusega. Igalt poolt voolas vabatahtlikke sõjaväkke. Üks vabatahtlikest komponeeris kuulsa laulu Marseillaise'i, mida tunnevad kõik maailma rahvad. Sõda algas prantslastele õnnelt. Nad kaotasid, sest polnud osavaid väejuhte ja hästikorraldatud sõjaväge. Kui vaenlase väeosad Prantsusmaa pinnale jõudsid ja nende juhitud prantslasi ähvardasid (näit. tapmistega, Pariisi maatasa tegemisega, kui kuningale midagi paha sünniks), tungisid ärritatud rahvahulgad kuninga lossi (10. aug.), nõudes kuninga troonilt heitmist. Kuningas põgenes seaduseandlikku kogusse, et siin kaitset leida. Kuninga ihukaitsevägi astus mässulistele vastu. Algas võitlus. Võideldi lossi trepil ja ka saalides, kusjuures ihukaitsevägi hävitati. Seaduseandlik kogu kõrvaldas kuninga troonilt ja võttis ta vahi alla. Samal ajal läks ka linnavalitsus revolutsionääride kätte.

Kuninga troonilheitmisega kaotas 1791. a. põhiseadus oma tähtsuse. Kuninga saatuse ja tulevase riigikorra otsustamine antakse rahvuskonvendi kätte, mille valimisest võisid osa võtta kõik meeskodanikud 21 a. peale. Seega pandi Prantsusmaal maksma üldine valimisõigus.

Riigi seisund oli sel momendil lausa hädaohtlik. Piiriäärsed kindlused läksid üksteise järel vaenlase kätte. Vana korra pooldajad tegid hoolega ettevalmistusi vabastajate vastuvõtmiseks. Kuulujutud verisest kättemaksust jakobiinidele ja nende pooldajaile liikusid suust suhu ja hoidsid rahva hirmul. Jakobiinid, et endid ja revolutsioonilist

Prantsusmaal päästa, korraldavad läbiotsimisi „kahtlaste“ juures, mis kujuneb 2.—4. sept. koledaks veretööks. Rahva viha ohvriks langeb ligi 1000 inimest, nende hulgas naised ja lapsed. Nii seesmine kui ka väline hädaoht meelitas tuhandeid vabatahtlikke piirile, kus neist eeskujulikud väed korraldati. Isamaa-armastusest vaimustatud noored prantsuse väed panid 20. sept. 1792. a. Valmy juures preislaste pealetungimise seisma. Siit peale algasid prantslaste võidukäigud. Kodumaa oli päästetud.

Rahvuskonvent. Kuninga surmamine. Terror. Päev peale Valmy lahingut astub rahvuskonvent kokku. Ta kuulutab kuningliku korra kaotatuks ja Prantsusmaa vabariigiks. Vabariik tundus väga paljudele tarvilikuna: ei julgetud isamaa ja vabaduse kaitsemist usaldada kuninga kätte. Vabariigi mõttega harjus rahvas peagi, milleks kaasa aitas sõjaliste võitude ühtelangemine vabariigi algusega. Siit peale (21. sept. 1792. a.) hakatakse konvendi otsuse põhjal ka aega arvama. Talupoegade poolehoidu võitmiseks kaotab konvent kõik feodaalõigused ilma mingi väljaostuta, kusjuures feodaalõiguste kohta käivad dokumendid kästakse ära põletada. Sel teel võitis konvent rohkearvulise talupoegade kihi poolehoidu, kes võttis meelsasti osa uue riigikorra kaitsest.

Konvendis kasvab järjekindlalt jakobiinide mõju, kuni nad viimaks end täiesti maksma panevad. Mõlemate erakondade teravad lahkuminekud tulevad selgesti nähtavale juba kuninga protsessi ajal. Jakobiinid nõuavad kuninga hukkamist, žirondistid on aga selle vastu ja nõuavad rahvahääletust kuninga saatuse asjus. Esimesed on järeleandmatud, seletades, et „kuningas peab surema, kui vabariik tahab elada“. Nad jäävad võitjaks. Konvent otsustab ühe hääle enamusega kuninga viibimata surmata. Kaks päeva hiljem (21. jaan. 1793. a.) sõidutati kuningas hukkamiskohale, kus ta pea giljotiini all langes. Louis XVI viimased sõnad olid: „Ma annan andeks oma surma süüdlasile ja soovin, et minu veri kindlustaks Prantsusmaa õnne.“

Varsti peale kuninga surma tõstavad talupojad üksikutes maakondades mässu. Selleks mõjusid kaasa kuninga surmamine, mobilisatsiooni väljakuulutamise ja vaimulikkude kihutustöö, kellele uus Prantsusmaa kord ei meeldinud. Mäss omandas peagi ähvardava iseloomu. Seda silmas pidades asutab konvent erilise kohtu, revolutsioonilise tribunali, kelle ülesandeks karistada kõiki äraandjaid, sala-

seltslasi ja muid kahjulikke kahtlasi kodanikke. Kogu võim riigis antakse rahva päästekomitee kätte, kelle eesistujaks sai Robespierre, tuntuim ja ägedaim jakobiin.

Revolutsioonilised tribunaalid Pariisis ja maal saatsid tuhandeid surma, nende hulgas eeskätt aadlikke ja vaimulikke. Sama saatus sai osaks ka Marie Antoinette'ile ja mitmele kirjanikule ja teadusemehele. Nii algas terror.

Tribunaalikohtus.

Žirondistid, kes olid pinnuks silmas jakobiinidele, kõrvaldatakse konvendist harimata rahvahulkade surve all. Nii läks konvent täielikult jakobiinide kätte. Terroriga vastasid terrorile ka üksikud julgemad kodanikud. Charlotte Corday, kes pärit ühest väikesest Põhja-Prantsusmaa linnast, surmas Marat', kes sageli tänavail rahvaliidumist juhtis ja tapmistele õhutas.

Jakobiinid püüdsid kõik kõrvaldada, mis vana korda meelde tuletas. Pariisi linnavalitsus tahab ristiusu välja tõrjuda, korraldades mõistuse austamise, mis aga konvendis poolehoidu ei leia.

1793. a. lõpuks olid mässud pea kõikjal (ka linnades — Lyon'is, Marseille's, Toulon'is) maha surutud ja väline hädaoht võidurikaste prantsuse vägede abil kõrvaldatud. Sellele vaatamata ei loobunud jakobiinid hirmuvalitsusest,

püüdes selle abil võimul püsida. Siiski ei püsinud nad kuigi kaua võimul. Nende eneste vahel tekkisid lahkkelid ja võitlused võimu pärast. Robespierre, kes oli mõjurikkaim jakobiin ja samal ajal valitsuse juht, saadab käremeelsemad oma vastastest tapalavale. Seejärel tuleb järg mõõdukate kätte. Danton, väljapaistvamaid jakobiine, nõuab terrori lõpetamist ja tagasipöördumist harilikkude valitsemisviiside juurde, sest mässud on maha surutud ja väline hädaoht kõrvaldatud. Edasi seletab ta, et aeg on rahutegemisele mõelda, sest Prantsuse võidud pakuvad selleks häid võimalusi. Kõik see käis risti vastu Robespierre'i kavatsustele, kes püüdis, maksu mis maksab, võimul püsida. Danton ühes tähtsamate poolehoidjatega vangistatakse ja saadetakse samuti tapalavale. Hulgaliste tapmistele tagajärjel löövad jakobiinid ise kartma. Nad pole julged oma saatuse eest. 27. juulil 1794. a. ühinevad kõik konvendi liikmed, kes oma elu tundsid hädaohus olevat, ja annavad ta kohtu kätte, kes mõistab Robespierre'i surma ühes ta poolehoidjatega. Nii langes jakobiinide terror terrori enese kaudu.

Robespierre'i surma järele läheb ülekaal konvendis mõõdukate kätte. Varsti tulevad tagasi ka väljaheidetud žirondistid. Täidesaatev võim antakse viieliikmelise direktoriumi kätte, kuna seaduseandlik võim läheb kahekojalisele parlamendile: üks koda valmistab seaduse-eelnõusid, teine kiidab heaks ja hääletab. Hiljem kõrvaldatakse nõukogudest jakobiinid, et nende poolt enam hädaohtu karta poleks.

4. Napoleon Bonaparte.

Revolutsioonilised sõjad. Prantslased algasid sõda, et oma kodumaad ja vabadust kaitseda välisriikide vastu. Kaitse-sõda aga muutus aegamööda pealetungi-sõjaks, et ka väljaspool Prantsusmaad kukutada vana kord ja maksma panna vabadus ja üheõiguslus.

Sõda Austria ja Preisiga algas prantslastele kaotustega. 1792. a. peale kaldus sõjaõnn aga prantslaste poole ja nad saavutasid ühe võidu teise järel, vaatamata liitudele, mida löid Prantsusmaa vastased riigid (näit. Austria, Hispaania, Holland, Inglis- ja Preisimaa ja teised). Prantslased vallutasid Belgia, Reini vasaku kalda, Nizza, Hollandi, kogu Itaalia ja sõdisid Preisi ja Hispaaniaga, tehes nendega rahu. Lõppeks katsus Prantsuse valitsus purustada ka Inglismaa

võimu, võttes ette sõjakäigu Egiptusse 1789. a., et sel teel Inglise Indiale lähemale pääseda.

Prantsuse vägede hiilgav edu on seletatav väga mitmesuguste põhjustega. Kõige pealt tuleb arvestada, et paljudes maades vaadati prantsuse vägedele kui vabastajaile, sest nad, hävitades pärisorjuse ja tuues kaasa kauaigatsetud vabaduse ja üheõiguse, purustavad vana korra. Edu peapõhjusteks oli siiski prantsuse sõjavägi, mis erines tunduvalt vastaste omast. Viimaste sõjavägi koostus palksõdureist, kes kuulusid mitmesugustesse rahvustesse ja keda juhatasid aadlimehed. Neil puudus huvi sõja vastu ja sõja sihtidest arusaamine. Ka oli neile isamaa-armastus võõras, mis eriti tähtis sõja ajal. Prantsuse sõjavägi sarnanes relvastatud rahvaga. Konvent pani maksma üldise sõjateenistuse kohustise, mis ühendas prantslased üheks kodumaa kaitsevääks. Ka võis prantsuse sõjaväes iga sõdur tõusta vastutavatele kohtadele, kui tal oli seks tarvilikke andeid. Mitmed lihtsad kodanikud tõusidki juhtivatele kohtadele sõjaväes. Neist kõige tähtsam oli Napoleon Bonaparte.

Napoleon Bonaparte. Itaalia sõjakäik. Napoleon Bonaparte sündis aastal 1769 Ajaccios Korsika saarel, kus ta isa oli advokaadiks. Juba varakult saatis isa ta Prantsusmaale õppima. Lõpetanud sõjakooli, ülendati Napoleon kahurväe ohvitseriks. Kui Prantsusmaal revolutsioon puhkes, oli Napoleon ainult kahekümneaastane. Ta läks revolutsiooniga kaasa ja seisis konvendi ajal üsna lähedal Robespierre'ile. Touloni mässi (1793. a.) mahasurumisel osutatud võimete eest ülendati ta kindraliks. Hiljem näitas Napoleon samasuguseid võimeid Pariisi mässi (1795. a.) mahasurumisel, mis eest ta määrati Itaalia vägede ülemjuhatajaks. Siit algaski Napoleoni kui väepealiku hiilgeaeg.

Kui noor kindral Itaalia väge hakkas juhutama, oli see armetus seisundis. Sõdurid olid näruselt rõivastatud, palja jalu ja kannatasid nälga ja külma.

Ka puudus vägedes kindel kord. Napoleon muretses sõdureile paremad rõivad, hoolitses moonamuretsemise eest ja tagandas andetud ohvitserid ametist. Ta julgustas oma väge võidulootuste ja hiilgava tulevikuga. Oma esimeses üleskutses lausub Napoleon: „Sõdurid! Teil puudub korralik toit ja rõivastis. Valitsus ei suuda teie kasuks praegu midagi teha. Ma viin teid kõige viljakamatele väljadele, kus näete rikkaid mäid ja linnu. Teie omandate seal nii au kui ka

Napoleon Bonaparte.

rikkust.“ Nii tekitas Napoleon oma sõjameestes saagiisu ja kuulsuseiha, võitlusehimu ja mehisusetundeid ning viis oma väed ühelt võidult teisele. Napoleoni väed vallutasid rea Itaalia väikeriike ja löid mitmel korral austerlasi. Ta ise viibis sageli esimestes ridades kuuliderahe all, osutades suurt vahvust. Vägede osava paigutamisega ja ootamatute rünnakutega võidab ta austerlased ja sunnib neid 1797. a. rahu tegema.

Itaalia sõjad tegid Napoleoni nime ilmakuulsaks. Iga prantslane oli uhke oma noore kindrali peale, kes tõstis Prantsusmaa tähtsust teiste riikide silmis.

Napoleon päästis Prantsusmaa ka rahalisest kitsikusest. Ta nõudis võidetud maadelt suured rahasummad sõjakulude katteks ja saatis need direktoriumile. Sedasama tegi ta võidetud maade kaupadega ja sõjavarustisega, kallihinnaliste kunstitöödega, nagu pildid, kujud jne. Säärase röövpolitika mõjul hakkas vaimustus, millega prantsuse vägesid igal pool vastu võeti, aegamööda kaduma. Mõnes kohas tehakse isegi mässukatseid, mis aga karmilt maha surutakse.

23 **Egiptuse sõjakäik.** Prantsuse vastased olid võidetud peale Inglismaa, kes oli tõsisemaid vaenlasi. Inglise saareriigile oli aga raske midagi teha, sest Inglismaad kaitses suur ja tugev laevastik. Napoleon teeb ettepaneku direktoriumile korraldada sõjakäik Egiptusse, et viimase kaudu pääseda lähemale Indiale, Inglise rikkuse allikale. Tema arvates pidid nii Egiptus kui ka India Prantsuse asumaadeks saama. Direktorium oli ettepanekuga nõus, et võimuahnet ja kardetavat kindralit Pariisis eemal hoida. 1798. a. kevadel asub Napoleon 40-tuhandelise väega teele, võttes kaasa hulga teadusmehi, kunstnikke, insenere j. t. Ta pääseb õnnelikult inglise laevastikust mööda ja maabub oma sõjaväega Aleksandrias. Niiluse jõe suudmes hävitab aga kuulus inglise admiral Nelson prantsuse laevastiku, tehes seega võimatuks prantsuse vägede kodumaale tuleku. Samal ajal võidab Napoleon egiptlasi kuulsas lahingus püramiidide lähedal. Ka siin oskas ta oma sõjamehi vaimustada. Enne lahingut pöördus ta nende poole sõnadega: „Sõjamehed! Sealt vaatavad 40 sajandit teie peale.“ Selle võidu tagajärjel satub kogu Egiptus Napoleoni võimusesse. Siis tungis ta Palestiinasse ja Süüriasse. Varsti siirdus ta aga Egiptusse tagasi suurte kaotuste mõjul. Ta loobus kavatsusest India suhtes.

Samal ajal käis aga direktoriumi käsi halvasti. Tekkis

uus Prantsuse vastane liit, kuhu kuulusid Inglismaa, Austria ja Venemaa. Vene-Austria väed puhastasid Itaalia prantslastest ja panid siin endise korra maksma ja ähvardasid Prantsusmaad ennast. Seisundi tegi halvaks veel see asjaolu, et riigikassa oli tühi ja rahvas rahutu. Elavat tegevust avaldasid nii jakobiinid kui ka vana korra austajad, kes püüdsid uuesti võimule pääseda. Sellest juhuslikult kätte sattunud ajalehe kaudu kuulda saanud, lahkub Napoleon Egiptusest, pääseb oma laevaga õnne kombel inglise vahilaevade vahelt läbi ja ilmub kõigile ootamatult Pariisi. Ta ruttas Pariisi, et oma kauaigatsetud lootust teostada — saada Prantsusmaa valitsejaks.

Aeg riigipöörde teostamiseks oli kohane. Jõukam linnakodanlus ja talupojad tahtsid näha riigitüüril tugevat kätt, kes neile kindla korra ja ühetaolisuse kindlustaks. Arvati, et kõige kohasem on võimsa käega kindral, kes toetub temale alluvatele vägedele. Sobivaks isikuks osutus Napoleon Bonaparte. Tema astus ühendusse kahe direktoriga ja teostas riigipöörde 9. nov. 1899. a. Ülejäänud direktorid sunniti lahkuma, parlament aeti sõjaväe abil laiali ja loodi ajutine konsulaat, kuhu kuulusid Napoleon ja kaks endist direktorit. Selle järel töötati välja uus põhiseadus, mis andis täidesaatva võimu konsulite kätte. Esimeseks konsuliks sai Bonaparte, alul 10 aastaks, hiljem eluajaks (1802. a.). Napoleon Bonaparte'i kätte koonduski kogu valitsusvõim, teised konsulid olid ainult nõuandjateks. Kaks aastat hiljem, 1804. a., saab Napoleon Bonaparte Prantsuse keisriks.

Sõjakäik Venemaale. Napoleoni langemine. Egiptusest tagasi jõudnud, vallutab Bonaparte uuesti Itaalia. Selle järel purustab ta vaenlaste (Austria, Preisi ja Venemaa) väed üksteise järel ja sunnib neid rahu tegema. Vene piirile lähenedes astub ta läbirääkimisse Vene keisri Aleksander I-ga, kes samal ajal otsis sõprust suure väepealikuga. Teades, et ta Napoleoni võita ei suuda, püüdis Aleksander aega võita ja salaja ette valmistada ta kukutamiseks. 1807. a. kohtuvad mõlemad keisrid Tilsitis (Njeemani ääres) ja jagavad eneste vahel Euroopa valitsemise. Aleksander I-ele jääb tegevusvabadus Ida-Euroopas, Napoleonile aga Lääne-Euroopas. Sõprus ei kesta aga kuigi kaua.

Tilsiti rahu järgi allus Napoleonile kogu Lääne-Euroopa. Hulk maid ja rahvaid oma võimuses hoida polnud hõlpus. Napoleonile alluvad riigid ja rahvad pidid andma

temale alatasa uusi vägesid, neid ülal pidama ja suuri summasid sõjakuludeks maksma. Edasi sundis Napoleon oma võimuluseid riike (ka Venemaad) tunnustama n. n. kontinentaablokaadi, mille järgi nii kaubandus kui ka muu suhtlemine Inglismaaga ära keelati. Inglismaalt ja ta asumailt tulevaid laevu ei tohtinud ükski Euroopa riik oma sadamatesse lasta. Sel teel lootis Napoleon Inglise kaubandust hävitada ja Inglismaad sundida rahu paluma. Blokaadi tagajärjel muutusid kaubad, eriti aga koloniaalkaubad, väga

Moskva põlemine 1812. a.

kalliks ja said rahvale kättesaamatuks. Kõik see tekitas Euroopa rahvastes pahameelt, mis järjest suurenes. Siin-seal tekivad mässukatsed. Aleksander I ei taha ka tekkinud seisundiga leppida, sest blokaad tõi Venemaale suurt kahju. Nii Napoleon kui ka Aleksander I teevad agarasti ettevalmistusi sõjaks.

Napoleon liigub 1812. a. kevadel Vene piirile poolemiljonilise väega, mis koostus kõigist Prantsusmaa mõjualuste rahvaste väeosadest. Samal ajal oli vene sõjavägi ligi 200 000 meest suur, mida juhatas Barclay de Tolly. Tema seisukoht oli taganeda ja vaenlast Sise-Venemaale meelitada. Smolenski linna juures kujunes suurem lahing, mille Napoleon võitis. Et senist vene vägede juhatajat kui muulast ei usaldatud,

määrati ta asemele Kutuzov. Vene väed taganesid ka nüüd, jõudes pealinna Moskva, mida võitluseta ei tahtud vaenlase kätte anda. Moskva lähedal Borodino küla juures löödi teine ja kaugelt verisem lahing. Võideldi terve päev, kusjuures mõlemad pooled osutasid suurt vaprust. Venelased taganesid ja Napoleon sammus oma vägedega Moskvasse, kus ta ootas Aleksandrit rahu paluma. Viimane aga ei ilmunud. Vene pealinna leidis Napoleon tühjana eest, sest suurem osa

Napoleoni vägede taganemine Venemaalt.

elanikke oli põgenenud. Vaevalt olid prantslased linna asunud, kui see mitmest kohast põlema süüdati. Suurem osa linnast põles maha. Rahutegemisele ei maksnud mõeldagi. Ka tekkisid prantsuse vägedes korratused, sest külm ja eriti toidupuudus andis end igal sammul tunda. Napoleon annab käsu taganeda lõuna poole, viljarikkamasse Venemaa ossa, mis veel laastamata. See aga ei õnnestunud, sest venelased löid nad tagasi. Ei jäänud muud üle, kui tuldud teed tagasi minna. Külmu, nälgi ja pealetungiv vene vägi hävitasid Napoleoni väed. Napoleon ise pääses suure vaevaga Venemaalt ja ruttas Pariisi, et uusi vägesid luua ja korraldada. Aleksander I-ga liituvad nüüd Preisimaa ja Austria, et Napoleoni võimu lõplikult murda. Leipzigi lahingus 1813. a. saavad

Napoleoni väed lüüa, mille järel liitlased tungivad Prantsusmaale ja sunnivad Napoleoni troonist loobuma. Ta saadeti Vahemerel asuvale Elba saarele valitsejaks.

See järel tulid liitriikide esindajad Viini kokku nõupidamisele. Varsti ilmub Napoleon uuesti Prantsusmaale, kus ta rahvahulkade ja sõjaväe poolt rõõmuga vastu võetakse. Napoleon sai uuesti Prantsusmaa valitsejaks, kuigi üürikeseks ajaks. Waterloo lahingus saab ta uuesti lüüa, mille järel liitlaste vägi teist korda ilmub Pariisi alla. Nüüd saadetakse Napoleon 1815. a. Euroopast kaugemale Püha-Heleena saarele, kus ta 1821. a. suri.

B. Pärisorjuse kaotamine Eestis.

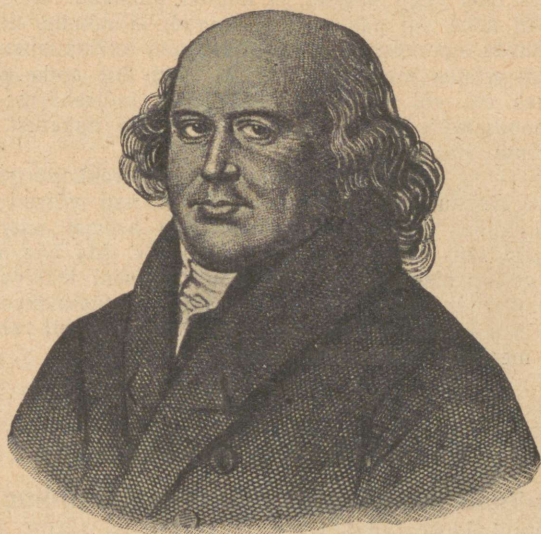
1. Valgustussajandi ideed tungivad meie kodumaale.

Kirikuõpetajad talurahva kasuks parandusi nõudmas.

G. Merkel. Kõige pealt hakkasid talurahva seisukorra parandamist meie maal nõudma kirikuõpetajad. Nad kirjutasid raamatuid ja seletasid neis, et meie talupoegade seisukord on raskem kui kuski mujal. Kõigi viletsuste põhjus olevat pärisorjus. Väga suurt mõju avaldas kirikuõpetaja Garlieb Merkel. Ta oli õpetaja poeg ja pidas ühes mõisas Lätimaal kodu-kooliõpetaja ametit. Juba noorelt hakkas ta tähtsate meeste kirjatöid lugema. Nende mõjul sai temast kõige tulisem pärisorjuse vastane ja vabaduse kaitseja. Ta küsis ühes oma töös: „Missugused olid lätlased ja eestlased ning missugusteks on nad saanud?“ Nad olid XII sajandil vabad, jõukad ja haritud rahvad. Ootamata langesid kiriku kaitse all nende peale rõõvlikena saksa rüütlid, uputasid verega üle kogu Liivimaa ja orjastasid siinsed rahvad. Orjad peavad elama kõige viletsamat elu suitsuhurtsikuis ja neiski ruumi jagama kanade ning sigadega. Nad ei või midagi omaks lugeda. Kõik on mõisniku päralt. Mõisnik võib talupoega karistada nii palju kui soovib. Paljud surevad vitsa- ja kepihoopide all. Kaitsejaid neil pole. Nende elu on täis kurbust ja piina. Lõppeks ütleb Merkel, et mõisnikud peaksid talupojad ise vabatahtlikult vabastama. See oleks suureks tuluks mõisnikele enestele: vaba inimene teeb palju enam tööd ja pealegi paremat tööd.

Garlieb Merkeli tööd loeti igal pool, nii meil kui ka Saksa- ja Venemaal. Ta tööd lugesid ka vene riigimehed. Nii mõjus Merkel suurel määral kaasa talurahva vabastamiseks.

Üksikud mõisnikud talupoja seisukorda parandamas. Küll räägiti ja kirjutati talurahva viletsast seisukorrast, kuid asi ei nihkunud siiski paigast. Ainult mõned üksikud mõisnikud hakkasid talupoja seisukorda parandama¹. Nad

Garlieb Merkel.

lubasid talupoega enesele liikuvat varandust koguda, maid oma lastele pärandada ja määrasid talupoegade orjused ning maksud kindlaks. Suurem osa mõisnikest ei tahtnud sellest kuuldagi. Uuendusmeelsed langesid koguni nende pilke ja tagakiusamiste alla.

Talupoegade rahutused. Vahepeal hakkas rahvas ise enesele väljapääsuteed otsima. Et mõned mõisnikud kergendasid talurahva põlve, seda teadsid kõik. Teati ka, et valitsus tahab talurahva kasuks uuendusi ellu viia. Oodati, kuid asjata. Soovitavad uuendused jäid tulemata. Tekkisid

¹ Lätimaal parun Schoulz, Eestimaal Vigalas parun Üxküll, Aäsmäe ja Pajaka vallas parun Toll ja Allikul ning Ravakülas parun Stackelberg.

alalised hõõrumised talupoegade ja mõisnikkude vahel. Hõõrumised muutusid vastuhakkamisteks, näit. Pühajärvel ja mujal.

Talupojad palusid Pühajärve vallas orjuste vähendamist. Mõisahärra ei võtnud seda aga kuulda. Vahekord läks kord-korralt ikka teravamaks. 1797. a. kutsus mõisnik Tartust paar roodu sõdureid rahvast vaigistama. Talupojad pidid neid toitma. Varsti tekkisid talurahva ja sõdurite vahel tülid. Nüüd kutsuti peremehed ja sõdurid mõisa rahu tegema. Talurahvas sai aru, et „külm saun nüüd jälle mõisas ootab“. Et sõdureile tublisti vastu panna, kogunes rahvast mõisa suuremal hulgal, nuiad kõigil kaasas. Nad astusid siin üles väga julgesti ja koguni pilkavalt. Mõisahärra küsis, miks neid, nuiad käes, nii palju kokku tulnud, ja nõudis, et nuiad käest ära antaks. Rahvas aga vastas, et härra ise nad kokku kutsunud ja nuiad olevat toeks, et seistes mitte ära väsida. Neid ära anda ei olevat võimalik, tulgu kas elu või surm. Seepeale ütles mõisahärra: „Siis tahate teie taplust sünnitada?“ Rahvas vastas: „Kui teie hakatust teete, olème meie valmis vastu võtma.“

Mõisahärra ja ta seltsilised nägid, et verine kokkupõrge on tulemas, ja löid kartma. Kokkutulnud rahvale öeldi, et nad võivad rahuga koju minna. Nii jäi taplus tulemata. Räpinas selle asemel aga tekkis päris lahing. Talupojest said mitmed surma, peale selle rida haavatuid mõlemal pool. Karulas aeti „mässutegijad“ läbi lipu. Siin-seal tekkivaist rahutusist teatas kindralkuberner riigivalitsusele järgmist: „Mässukatsed on niivõrt levinud, et ma ei tea ühtki mõisa, kus rahvas oleks täiesti rahulik.“ Nii oli rahva rahutu meeleolu valitsusele teada.

2. Talurahva vabastamine.

Keiser nõuab talupoegade elukorra parandamist. 1804. a. seadus. Kui Aleksander I 1801. a. troonile astus, algas uuen-
duste aeg. Noor keiser oli vabanduspüüete pooldaja. Ta nõudis, et talurahva elukorda parandataks või talle priius antaks. Ka oli selleks ajaks kasvanud vabameelsete mõisnikkude arv. Üks neist, Friedrich Sivers, kes oli keisriga tuttav, pöördus viimase poole ja palus talurahva olukorra parandamist. Vabamate vaadetega mõisnikud tahtsid, et esialgu talurahvast pärisorjusest veel täiesti ei vabastataks. Nad soovisid, et talupoegadele antagu õigus oma maid lastele edasi pärandada, orjused ja maksud määratagu kindlaks ning tähendatagu vakuraamatusse üles, nagu toimus rootsi ajal. Keiser oli sellega nõus, sest talurahva rahutu meeleolu kestis ikka edasi (1802). Aastal 1802 ja 1804 ilmusidki seadused, mis nõudsid kõige selle maksmapanekut Eesti- ja Liivimaal. Pärisorjuse pooldajad polnud aga uue seadusega rahul. Uus seadus ei lubanud talupojalt nii palju tegu nõuda kui mõisnik soovis; samuti ei lubanud ta enam nii vabalt talumaid mõisa-

maadega ühendada. Jäi ju talupojale õigus maid oma järeletulijaile pärandada. 1804. a. seadus võetigi Lõuna-Eestis revideerimisele.

1816. a. ja 1819. a. talurahvaseadus. Samal ajal muutsid oma seisukohta ka vabameelsemad mõisnikud. Nad nõudsid, et talupoeg vabastataks täieliselt, kuid maata. Nende eestvõitlejaks oli nüüd Liivimaal Samson von Himmelsstierna. Ta oli välismaal õppinud ja seal saanud talurahva priiuse pooldajaks. Talupojad olid vabastatud ka juba mitmes teises riigis. Prantsusmaal oli revolutsioon sealsed talupojad maksudest ja muudest kohustistest mõisniku vastu jäädavalt vabastanud ning neile andnud ka maad. Preisi- ja Poolamaal said talupojad isikliku priiuse, kuid maata. Meie maa mõisnikest oli suur enamus selle poolt, et rahvale antaks isiklik priius. Selle eest nõudsid nad aga väga suurt tasu: rahvas pidi saama küll priiks, maa aga jääma mõisnikele. Nii sündiski. Tallinamaal tuli vabastamine varem kui Liivimaal. Kui valitsus kindlasti nõudis orjuse vähendamist ja kindlaksmääramist ning maade hindamist, siis otsustasid mõisnikud 1811. a. talupojad priiks lasta. Nüüd astuti vabastamise seaduse väljatöötamisele. Oli viimane valmis, kinnitati see keiser Aleksander I poolt 1816. a. „Eestimaa talurahvaseaduse“ nime all.

Aleksander I.

Liivimaal toimus talurahva vabastamine paar aastat hiljem. Siin otsustas 1818. a. mõisnikkude maapäev talupojad vabastada. Kui komisjon oli talurahva vabastamise seaduse välja töötanud, kinnitati see keisri poolt 7. aprillil 1819. a.

Talurahva vabastamine kuulutatakse välja. Rahva meelepaha. Priikslaskmine kuulutati Liivimaal välja aasta hiljem, 1820. a. See sündis pidulikult kirikutes; kõige pealt Riias, kus elas kindralkuberner, varsti peale seda ka maakirikuis. Igal

pool kaunistati kirikuid. Kooriäärtete ja pingi käsipuudele pandi küünlad särama. Metsast toodi kuuski ja punuli pärgi kiriku ehtimiseks. Rahvast voolas murruna kirikusse. Ta lootused ei läinud aga täide. Oodati rohkem kui andis priikslaskmise seadus. Talurahvas sai 1816. ja 1819. a. seadusega küll isiklikult priiks, kuid maa jäi ikkagi mõisniku omaks. Pettumus ja meelepaha oli suur. Keelati koguni ära priiusest kirjutada ja kõnelda.

Isikliku priiuse tähtsus. Siiski oli isiklikul priiusel küllalt suur tähtsus eesti rahva elus. Esiolgu oli priius küll väga piiratud. Talupoeg pidi veel põllumeheks jääma, sest ta ei tohtinud linna asuda ega teise kubermangu minna. Isegi ühest vallast teise ei tohtinud talupoeg loata asuda. Liikumise õiguse üle kubermangu piiri sai ta Liivimaal peale 1832. a. Nüüd võis ta enesele vabalt üht või teist ametit valida ja elukohta muuta ning edukamalt isiklikku varandust koguda.

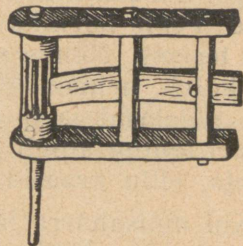
C. Teo-orjuse aeg.

1. Rahva töö. Maksud. Toitumine.

Talupoeg muutub lühiajaliseks rentnikuks. Isiklikult priiks saanud eestlaste elu ei muutunud sugugi paremaks. Rängale pärisorjuse ajale järgnes raske teo-orjuse aeg. Maa oli mõisniku omaks saanud. Tahtis talupoeg maad harida, pidi ta selle mõisnikult rentima. Mõisnik rentis maa aga üsna lühikeseks ajaks, kõige enam 3 aastaks. Nii muutus talupoeg põlisest taluomanikust lühiajaliseks rentnikuks. Mõisnik ei tahtnud pikemat rendilepingut teha. See oleks ta vabadust piiranud. Sel ajal laiendasid mõisnikud alatasa mõisamaid ja asutasid uusi karjamõisu juurde. See sündis talurahva käes olevate maade kulul. Lühikesel rendiajal pärast ei tahtnud talupoeg suuremat hoolt kanda oma maa eest. Ta teadis, et aasta või paari pärast läheb maa tema käest ära ja ta jääb oma tööviljast ilma. Teistele orjata polnud talupojal aga mingit huvi.

Põlluharimine ja karjakasvatamine. Pealiskaudse maa-harimise, kehva karjakasvatamise ja oma tuimuse tõttu tungis vaesus majja. Pealegi hariti põldu isa-isade eeskujul. Ale- ja kütisetegemine oli ikka veel viisiks. Siiski hakati teo-

orjuse ajal juba põhjalikumalt põldu harima. Külvamine toimus käsitsi. Mõisas käis külvamas harilikult peremees ise. Külvajaile antud igal õhtul naps viina. Heinategemine toimus samuti nagu meiegi ajal. Niidumasinat muidugi ei tuntud. Käsitsi toimus ka viljalõikus. Tarvitati sirpi ja vikatit. Raskem töö oli rehepeks ja -rabamine. See algas väga vara, juba enne päikesetõusu. Rabati kas vastu seina või tarvitati rabamis-pinki, millel teine ots madalam. Rehepeks toimus kootide ja vartadega. Vartadega peksmist võime näha meiegi päevil, näit. Kihnus, Saare- ja Muhumaal.

Kärsti.

Ka karjakasvatamine seisis madalal järjel. Kariloomad olid väga väikesed. Talvel oli nende peatoiduks õled ja külm vesi. Kui heinu anti, siis halvemaid. Niisuguse kehva toitmise tõttu andis kari väga vähe piima. Kari käis väljas külade-

Teopulk. Ühele küljele märgiti kriipsukestega jala-, teisele aga hobusepäevad.

viisi. Karja hoidis üks ühine karjus, kellele abilisteks olid lapsed. Karjastel tuli tihti võidelda huntidega, kes karja kallale tungisid. Neid hirmutati eemale näit. pasunat puhudes.

Väikesed olid ka eesti hobused. Kohati nii väikesed, et neid välismaale olevat veetud lastele ratsahobusteks. Ka hobuseid käidi koos karjatamas, mida nimetati õitsilkäimiseks. Õitsil käisid poisid ja tüdrukud. Hobuste keelatud kohast eemalepeletamiseks tarvitati isesugust riista, kärstit. Neid tarvitati ka huntide eemalehirmutamiseks.

Peale hobuse tarvitati künni- ja veoloomadena ka härgi. Umbes 100 a. tagasi võis Tartu turul tihti näha talupoegi yankri ette rakendatud härgadega.

Teotegemine. Talupoja vaesumiseks mõjus veel suuremal määral kaasa kõrge teorent. Talupoeg pidi tema käes oleva maa eest mõisale tegu tegema. Rendilepingut tehes

pidi ta kõige sellega leppima, mida mõisnik nõudis. Mõisniku nõudmised suurenesid aga alatasa. Peremees ise küll teol ei käinud, ta saatis sulased ja tüdrukud. Kellel rohkem maid, sellelt nõuti nädalas ka rohkem teopäevi. Teopäevade arvet peeti n. n. teopulkade abil. Teopulgale märgiti kriipsustega, kui palju üks või teine talu on jala- ja hobusepäevi teinud. Peale harilikku teopäevade pidi talupoeg veel abipäevi tegema. Nende arvul polnud mingit piiri. Abitegu nõuti näit. külvi-, heina-, lõikuse- jne. ajal. Et mõisnikud hoolega viina põletasid ja õlut pruulisid, nõuti ka selleks teomehi. Tegu ei tehtud ainult mõisas. Koduseks teoks anti näit. linu kedrata, villu kraasida, villast ning linast riidet kududa jne.

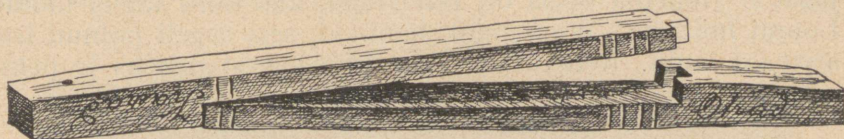
Kui mõisahärra läks jahile, siis aeti kas või kogu külarahvas kokku. Nad pidid loomad jahimeestele vastu hirmutama. Jahid nõudsid sügise poole, mil neid harilikult peeti, talupojelt palju päevi. Teolised olid mõisas kindla valve all. Siin liikusid peale opmani veel kupjad ja kiltrid. Rahva vastu oli üks neist tignedam kui teine. Kõige väiksemale vääratusesele või eksimusele järgnes peks. Pole siis ime, kui rahvas mõisametnikkude kohta ütles: „Kilter, kubjas, aidamees — need on põrgus kõige ees.“

Kohtud. Peksu- ja piinamiskommete poolest olid kuulsad politseikohtud: silla- ja haagrehikohtud. Nende alla kuulusid väiksemad süüdlased. Inimene pandi pingile, käed ning jalad köideti kinni, ja peks algas. Peksti nii kaua kuni hädakisa ära jäi. Tihti juhtus, et pekstav oli juba surnud, kuid peksjad jagasid hoope ikka edasi. Need kohtud täitsid inimeste hinge äärmise hirmu ja vihaga. Sinna mindi kui surmasuhu. Vanemad jätsid lastega ja lapsed oma vanematega jumalaga, kui haagrehikohtusse kutsuti. Tihti nuheldi täiesti süütuid inimesi. Kui näit. keegi paruni ees silmapilk-selt mütsi peast ära ei võtnud, siis peksti teda armuta.

Vallarahva omavahelisi asju arutas vallakohus. See seisis aga mõisniku võimu all. Talupojest kohtunikud olid ainult moe pärast. Tegelikult otsustas ikka mõisahärra. Kui kohtunikud ta tahtmise järele kohut ei mõistnud, siis tagandati nad ametist. Vallakohus määras karistuseks vitsalöögid ja rahatrahvid. Tihti juhtus, et mõisahärra ise karistuseks ka kõrvahoope jagas. Vallakohus määras ihunuhtluse, kui näit. talupidaja polnud teomeest välja saatnud või kui üks talupoeg teiselt mõne asja oli varastanud. Neist ülemaiks koh-

tuiks olid kihelkonna- ja kreisikohtud. Ka need olid mõisniku võimuses.

Maksud. Toitumine. Peale teotegemise langes talupoja õlgadele veel rida teisi kohustisi. Need olid mitmesugused maksud, näit. mõisnikule maa eest, siis kirikuõpetajale ja ka magasiata. Magasiadast said talupojad puuduse korral

Magasipulk.

vilja laenuks. Laenuarvet peeti isesuguste magasipulka abil. Nendele märgiti kriipsudega, kui palju ja mis-sugust vilja oli üks või teine võtnud. Üks pool pulgast jäi magasiata, teine pool anti võlgnikule. Maksud võtsid talupojelt suure osa ta viljasaagist, mis iseenesest ei saanud olla kuigi suur. Tahtes või tahtmata tungis vaesus majja.

Aganalsn, mille peal näha aasta-arv 1819 ja õuemärk.

Talupoeg pidi seepärast tihti leppima aganaleivaga, rääkimata nälja-aastaist. Aganad tämbiti suures puukünas peeneks isesuguse raudteraga labidaga — lasnaga. Sel teel saadud aganaid pandi leivajahule võrdlemisi palju juurde. Leib saanud selle tõttu väga kerge ja kuiv. Rahvasuu räägib, et säärasele leivale pole tohtinud tuld ligigi viia. Leib oli tol ajal väga tähtis toitaineline talupoja laual. Teomehele pandud nädalaks mõisa kaasa kõige pealt 25 naela leiba, siis 1 karp soolakala ja 15-toobine lass rokka (suppi). Talupoja laual võis harva näha liha, peasjalikult sügisel, siis kala ja piima (enamasti haput). Söödi ka kama, kilet ja kanepitempi.

Jookidest olgu nimetatud meest valmistatud mõdu ja õllerabast või leivast valmistatud taar. Hea meelega joodi aga õlut. Seda pruulisid kõik. Õlut võis tingimata leida igas talus kirikupühade ja perekonnapidude ajal.

2. Elamud. Tarberiistad. Rõivastis.

Elamud. Ränk päris- ja teo-orjuse aeg tegi rahva hooletuks, tuimaks ja ähvardas võtta talt igasuguse edasipüüdmise. Ta ei suutnud korralikult põldu harida ega oma kodu korraldada. Elati viletsuses, suitsuses ja pimedas rehetares. Külmadel talvistel aegadel tuli sedagi pisemate koduloomadega jagada. Rehetoa otsas oli rehealune, kus hoiti talvel loomi. Loomi hoiti ka saunas, näit. lambaid, sest sageli polnud iseisvaid lautu. Rehetuba oli ka vilja kuivatamiseks ja peks-

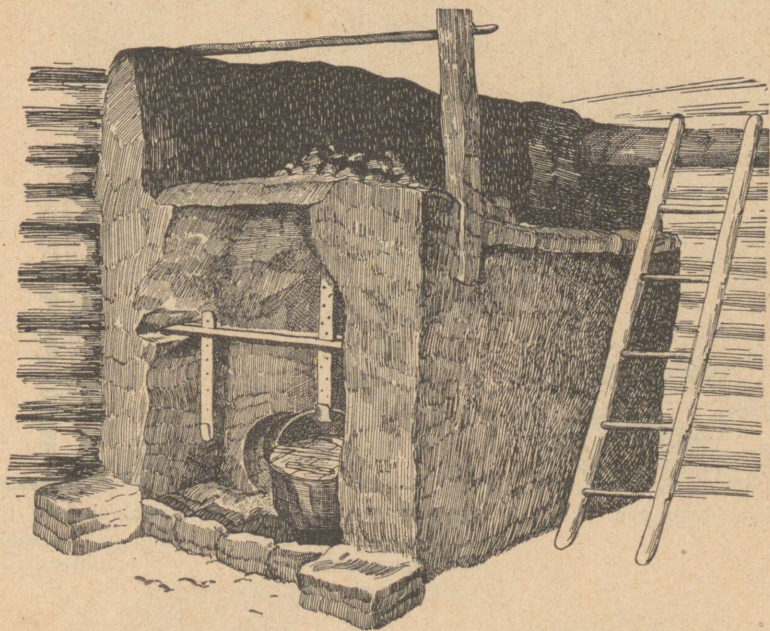

Suitsutare Tallinnamaal.

miseks. Selleks olid ehitatud parred, kuhu vili peale pandi. Rehetoa nurgas oli suur korstnata ahi. Ahjusuu esisel oli kolle ehk leese, kus keedeti. Suits läks välja uksest ja selle kõrval olevast väikesest paja-august. Leidus ka teisi paja-aknaid, kuhu laudad ette käisid. Kui kütmise ajal oli rohkesti suitsu, lamasid inimesed pikali maas, kuni suits välja läks. Oli ahi köetud ja ukseid suletud, läks rehetuba väga soojaks. Mõnedes taludes olid rehetoa otsa ehitatud ka kambrid. Need olid esialgu ahjuta ja tihti ka akendeta. Kambrid olid esialgu enam panipaigaks kui elamiseks. Ainult suveajal magati neis. Põrandad olid savist, Põhja-Eestis aga paekivist. Ainult Saaremaal võis leida puust põrandaid, klaasaknaid ja suitsuta tube. Viimased tekkisid mujal alles teo-orjuse lõpul, s. o. XIX sajandi keskel. Rehetoa elatakse mõnel pool veel meiegi ajal, näit. Kihnus ja Läänemaal. Praegune rehetuba erineb teo-orjuse aja omast, näit. Kihnus, tunduvalt. Kihnu

saarel korstnata eluruume enam ei leidu. Rehetuba on võrdlemisi valge ja puhas, laudpõrandaga ning valgeks lubjatud kuni parteni. Lubjatakse mitu korda aastas, harilikult enne suuri pühi.

Elamu ise oli sel ajal võrdlemisi väike. Katused olid õlgedest või pilliroost ja sammaldunud. Ilustisi polnud kuski näha. Eestlaste elamud olid väga üksteise sarnased ja nägid üldiselt viletsad välja.

Ahi lahtise kerisega ja leega. Ahjusuu esisel leel ehk koldel keedeti. Leest ettepoole ühel või mõlemal pool asus keetja iste, lõugaskivi.

Elamute sissesead. Ka majakraam oli lihtne ja viletsavõitu. Istumiseks olid lihtsad pakud ja pingid. Leidus ka punutud toole. Tool oli haruldasem iste-abinõu. Ta esines enamasti au-istmena, näit. istus pruut toolil, kui teda tanutati. Söögilaud oli tehtud vaiade otsa. Nii laud kui ka pink olid tihti kolme jalaga. Konarlikul savipõrandal seisis niisugused paremini tasakaalus. Voodi oli sama lihtne. Magati ka pikadel ja ühest lauast tehtud pinkidel, mis ulatusid ühest rehetoa seinast teise.

Ruumide valgustamine. Ruumi valgustas seinaprakku lükatud põlev peerg. Tuld ennast saadi raiumise teel. Selleks tarvitati tulerauda, tulekivi ja kasekäsna. Raiumine toimus

tuleraua seljaga vastu tulekivi. Tekkinud tuli süttas vastu kivi litsutud käsna põlema. Peerud kisti kiiniga või pussiga peerulõmmudest. Peerupuid leotati enne ja kuivatati. Leotati seks, et peerud hästi jookseksid ja põlemisel ei suitseks. Peerutulega käidi ettevaatlikult ümber. Tule alla pandi nõu, kuhu kukkusid söed. Mõnel pool oli rehe all nurk, kus peerg põles, savitatud. Eriliste tööde korral hoidis peergu inimene.

Tulerauad.

Tulejalg. Selle ülemist osa nimetati pilakuks, mis rauast tehti. Pilaku vahele pandi peerg põlema.

Küünlaahelad. Lae külge pandav küünla-lühter.

Kui näit. rätsep tallu tuli, oli temale tulenäitajaks harilikult karjapoiss.

Tarvitusel oli ka raudne pilak, mille vahele peerg pisteti. Peeru tõrjusid välja hiljemini küünal ja lamp.

Tarberiistad. Peaagegu kõik majas leiduvad tarberiistad olid puust. Valitses nagu mingi puu-ajajärk. Puust olid kausid, kannud, soola- ja muud karbid ning mitmesugused vakad, ühmid, lusikad ja kulbid, panged jne. Tehti ka tohust mitmesuguseid asju, näit. karpe raha, sõrmuste ja muude ehteasjade ning ninatubaka tarvis. Siis soolapudeleid, noatuppi ja märsse leiva ning muu vara hoidmiseks, kui tööle mindi. Tarbeasjad olid ilustatud, iseäranis aga kannud. Ilustistena leiame kannule põletatud täppe, nõõbikesi, kassikäpakirju jne. Ilustisteks on tarvitatud kannu käepideme kohal ka

hobusepea kujutist. Niisugust kannu tarvitati pulma ajal: hobune tähendas pruudi pulmasõitu, sest pruut sõitis peigmehe koju ratsa ja talle toodi kannuga õlut vastu.

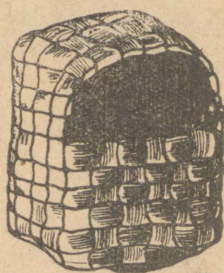

Veimevaku, mis tehti pärnakoorest või puulaastust. Neist jagas pruut pulmakingitusi, nagu võid, paelu, kindaid jne.

Sageli oli kannul kahekordne põhi ja seal vahel herned. Kõige ilusamad kannud olid saartel. Ilustatud olid ka teised tarbeasjad, näit. vakad, toosid, karbid, vaali- ja pesukurikad, rangid jne.

Puukoore sugadest märss toitainete kaasa- võtmiseks.

Tohusugadest märsskorv vööde hoidmiseks.

Puust oli tehtud ka lukud ja riivid. Rauast uksehingi leidis vähe. Enamasti tarvitati sagaraid, mis ukse avamisel ja sulgemisel kriuksusid ja kiunusid. Täitsa puust olid tehtud ka vankrid ja reed. Raudtelgedega vankreid ja rautatud

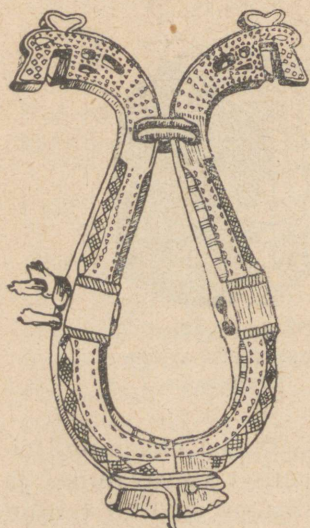
Õllekann, mis ilustatud käepideme all rattaga ja käepideme peal ning kaanel hobusepea kujutisega.

Kupuliud ehk kass, mille keskel samast puust kupp kastmete (soola, või jne.) jaoks.

Uhmer ja selle nuiad suurmate tegemiseks.

Kaunistatud rangid.

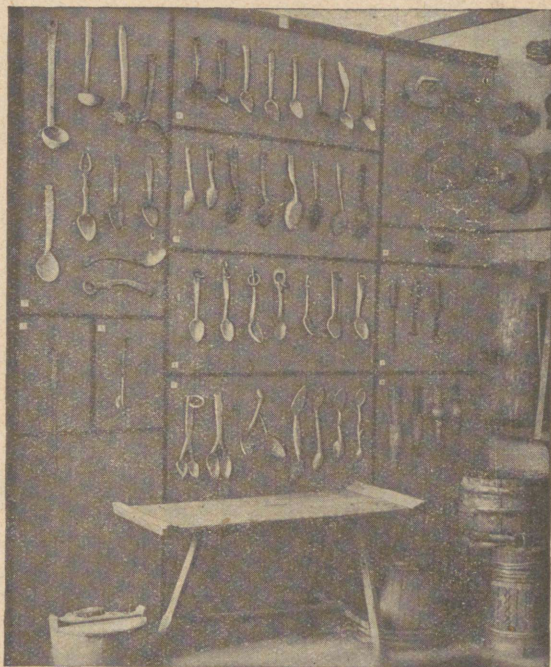
Lõigetega kaunistatud vaalikurikas.

Pesukurikas.

regesid ei tuntud. Rauast olid näit. kirved ja muud riistad puu ümbertöötamiseks ning pada.

Naisterahva ülikond. Palju enam ja maitserikkamalt olid ilustatud rõivad, peasjalikult naiste omad. Kõik tarbeasjad olid enamasti meeste kätetöö. Raske päris- ja teo-orjus ei jätnud neile aega ilustamiseks. Pealegi jäid need asjad pi-

Kulpe ja lusikaid. Viimaste hulgas mõned meisterlikult ühest puust külgenikerdatud rõngastega ja kahe või kolme kahaga naljalusikad. Neid tarvitati naljaheitmiseks pulmades ja muudel pidudel. All kolme jalaga laud.

meda suitsutare nelja seina vahele. Kellegi silm ei ulatunud neid sinna nägema. Rõivad läksid aga ühes kandjaga võõrsile, pidudele, kirikusse ja ka mujale. Rõivaid nägid kõik teised ja seepärast ilustatigi neid enam. Iga neiu tahtis teisest rohkem silma paista.

Ilustatud rahvarõivaid kannavad naisterahvad veel praegugi, näit. Muhus, Kihnus, Saare- ja Setumaal. Naisterahvaste ülikonna osad olid ühel või teisel kujul ilustatud, kirjutud, olgu need peakatted või rõivad. Peakattteks olid rätikud, kabi-, tutt- ja pottmütsid ning tanud. Talvel kanti

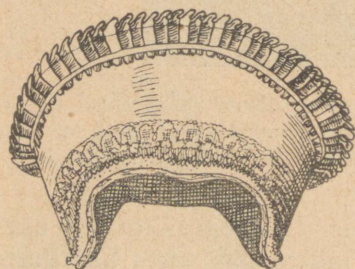
ülle (Saaremaal), kolme või nelja topiga mütse (Lääne- ja Pärnumaal), lont- ehk kõrvikmütse (läki-läki) ja punast kübarat (Lõuna-Eestis). Viimane tehti lambanahast, lagi punasest riidest.

Pottmütse.

Mulgi rätik sirgelt langeva sabaga. Otsaesine oli punane ja ilustatud mitmesuguste kirjadega. Külgäärtel suured punased ristkirjad.

Kabimütse (ilustatud ülevalt hari-paelaga, all pitsiga).

Murumütse. Tehti punaseist ja mustist siiludest. Ääres punane kitsas pael. M. kandsid peasjalikult mehed.

Vanemal ajal tarvitati ainult pikki kehakatteid. Eesti naised kandnud varemni soojal ajal ainult pikka särki. Selles käidud mõisas, kuid käidud ka kirikus. Kiriku minnes tõmmatud pikk-kuub peale. Säärane pikk kehakate jagunes aja jooksul kaheks — käisteks (jakiks, pluusiks) ja seeli-

kuks. Niisugune ülikond näis meeldivam. Käised olid harilikult valgest linasest riidest. Neid kaunistasid kirjad ja tipud. Seelik oli palju värvirikkam ja triibuline; triibud olid väga mitmesugust värvi, näit. pruunid, punased, kollased, sinised, valged jne. Leidus ka musti seelikuid (Muhu-, Saaremaa), mille allääres punased, valged või muud põiktriibud ühes valgete kirjadega. Seelikut kattis eest kirjadega, narmastega või mõnel muul kombel kaunistatud põll. Jalgu katsid sukad. Need olid värvilised ja kaunistatud sissekootud või pealeõmmeldud kirjadega. Mõnel pool oli viisiks, et naised kandsid punaseid, mehed aga siniseid sukki. Üsna lihtsad olid jalanõud. Kanti juba saapaid ja kingi (Saare-

Kolme topiga müts karusnahast äärega ja punasest riidest lagipealsega.

Sarvik üll kahe sarvega, punase lagipealsega ja karusnahast äärega.

maal ummiskingad). Harilikuks jalanõuks olid ikkagi viisud ja pastlad. Saapaid kanti ainult uhkuse pärast. Kanna all olid rauad, mis kivipõrandal tantsides tuld löid.

Pealiskõivaks olid näit. L.-Eestis värviliste nõõridega kaunistatud pikk-kuub, rüü ja kasukas, mida talvel kanti. Talvel kanti käes ka labakindaid, mis olid hästi kirjutud. Käest ära võttes pisteti nad vöö vahele. Kindad mängisid tähtsat osa pulmakombeis: neid kingiti harilikult. Pruu näit. kinnitas igale noormehele kindad käsivarrele. Pulmaskindad olid harilikult palju ilusamad. Saaremaal (Mustjalas) olid väga moes pikad narmastega kindad. Pulmakombeis mängisid tähtsat osa ka vööd. Pruu jagas neidki peigmehe sugulastele. Ka köideti vööd pulma ajal õllekannude ja torupilli külge. Viimane oli üle Eesti tuntud mänguriist. See oli nahast tehtud ja puhuti õhku täis. Mängiti aukudega torukesel, millel keel sees. Torupilli külge seotud vöö jäi muidugi selle mängijale.

Tarvastu (Viljandimaa) naise ülikond: peas pärg, selgas nöörikuub („särk“), suveseelik valgest linasest riidest, jalas viisud.

Võid tarvitati ka teistel kordadel. Näit. köitis raske töö tegija enesele vöö ümber, et end mitte ära tõsta ehk venitada. Viimasel põhjusel kanti kõvasti ümber keha

Mustjala naise ülikond, nagu see esines teo-orjuse aja lõpu poole. Ülikond on väga maitsekas: peas uhke punaste kirjadega „raamtanu“, käised (jakk, pluus), lai pilutatud äärega kaelus, rinnal kolm kumerat sõlge (üleval kõige väiksem neist), kirjatud pihik, punane lai põiktriipudega seelik (küit), poeriidest põll, mille ääred kuldkirjaga ilustatud. Jalgas ummiskingad. Puuduvad toredad narmastega kindad. Kirjeldatud ülikonna juures on tunda rootsi mõju.

tõmmatud vööd ka öösi magades. Mõnel pool olid vööd väga pikad — ligi 10 sülga. Vööd olid harilikult ilusasti kirjatud ja neid kanti seepärast ehteasjadena. 30

Kindaid, sukki, sokke ja viiske.

Eesti muistsed pulmad.

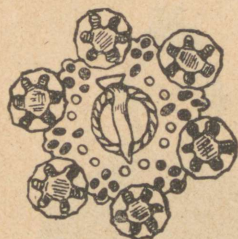
Ehteasjad. Ehteasjadena kanti rinnanõelu, sõlgi ja preese. Sõled olid ümmargused, kuhjataolised rinnanõelad mitmesuguses suuruses. Iseäranis suured olid nad Setumaal. Mujal olid sõled palju väiksemad. Selle asemel kanti neid aga kohati mitu tükki korraga, näit. saartel 4—6. Preesid olid madalad ja tihti ilustatud kivikestega. Peale sõlgede ja preeside

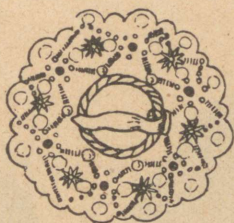
Torupilli-mängija.

kanti veel sõrmuseid ja rahasid. Mõnel pool (Viljandimaal) olevat ligi 40 rubla eest hõbedat rinnal kantud. Kaelas rippusid nõõri otsas ka hõbehelmed. Kõige harilikumad ehteasjad olid siiski sõrmused. Väga huvitavad olid rõhud. Neid kandsid arvatavasti juba vanad liivlased. Rõhud koostusid vaskkettidest ja nende küljes rippuvaist ümmargusist vasklitreist, nagu pildil näha. Nii palju kõlisevast metallist ehteasju kanti osalt seepärast, et teiste tähelepanu enesele tõmata. Nad helisesid kõndimisel, iseäranis aga tantsides.

Mehe ülikond. Mehe ülikond oli palju lihtsam. Peas kanti kaabusid, torukübaraid ja murumütse, talvel mitmesuguseid nahast mütse. Need peakatted olid ilustisteta ja lihtsad. Su-

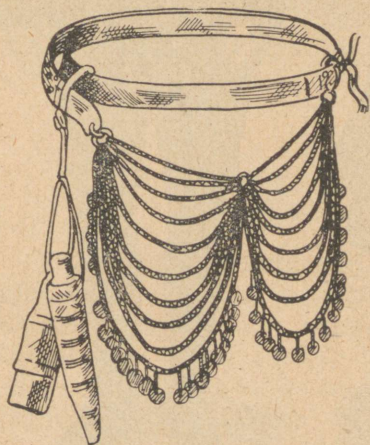

Harilik ja kividega prees.

Kaapkübar.

vel töö ajal olid kehakatteks särk ja takused püksid, millel pöör ees; jalas olid viisud. Pühapäevavarõivaiks olid lühikesed karmist villasest riidest püstkaelusega kuued, vest ning vask-

Rõhud.

Sõlg.

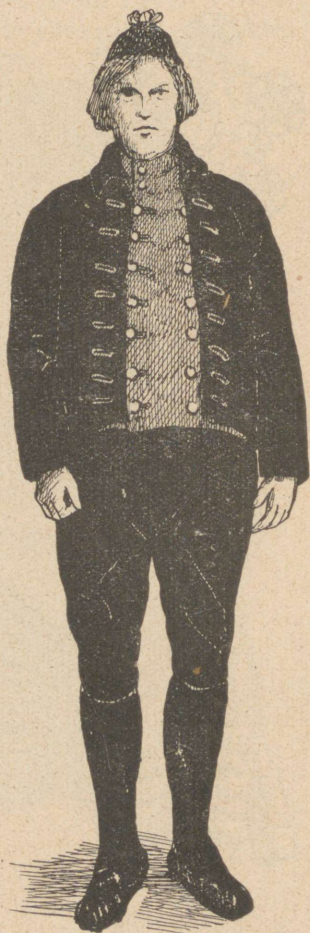
nööpidega põlvpüksid. Jalanõudeks olid viisud, pastlad, kingad või saapad. Pealistrõivana kanti takust või linast rüüd (pikka ülikuube), siis villast pikk-kuube¹ ning talvel kasukat. Kaunistatud oli rõivastest peajasjalikult pikk- ehk nöörikuub, mis ilustatud silmusteks keeratud värviliste nööriidega. Neid

¹ Vammuseks nimetati kohati pihtkuube, kohati pikk-kuube.

õis leida tihti mitmes reas. Naiste nöörikuued olid enam ilustatud kui meeste omad. Nöörikuubi kanti peaaegjalikult

Tarvastu mõisa „Ants“. Ülikond: peas lontmüts („läki-läki“), seljas pikk-kuub ja kasukas, mille alt näha piht-kuub ja hame („särk“) ühes preesiga. Jalas rätid ja pastlad.

Pöide mehe ülikond: kuub („vatt“), vest ja kintspüksid, peas tuttmüts, jalgas sukad ja pastlad.

Lõuna-Eestis (ka Läänemaal). Põhja-Eestis ilustati niisuseid kuubi metallist nõopidega. Üldse oli mehe ülikond palju lihtsam ja vaesem. Tehti ta ju takusest ja karmist

jämedast villasest riidest ning oli vähem kaunistatud. Parema riide valmistamiseks polnud aega ega ainelist jõudu. Selles oli süüdi raske teo-orjus.

Ujuga kaetud
Kihnu pruut.

Vöö kudumine.

Nöörkuub. Viljandimaa.

3. Eestlased ostavad talud päriseks. Teo-orjus kaob.

Talupoegade rahutused. Talurahva keskel tekkisid paljudes kohtades enne priikslaskmist rahutused. Oli ju rahva seisukord väga vilets. Oodati ja loodeti orjuse ja maksude vähendamist, kuid asjata. Rahva kannatus lõppes. Viimaks andsid mõisnikud valitsuse survele järele ja olid nõus rahvale isiklikku priiust andma. Priiusega algas aga teo-orjuse aeg, mis polnud pärisorjusest sugugi kergem. Orjused ja maksud olid endised. Rahva metsik kohtlemine kestis edasi. Mõisnikelt polnud midagi head loota. Hakati jälle omal jõul otsima väljapääsuteed. Selleks mõjus kaasa ka teadmine, et mõnikümme aastat tagasi järgnes mässukatseile isikliku priiuse andmine. Talupoegade keskel tekkisid jälle ärevus ja isegi rahutused, näit. 1841. a. Pühajärve vallas ja Vastseliinas.

Pühajärvel võttis käärimine hoogu augustikuu lõpul. Taheti end maa-
saamiseks üles kirjutada. Talupojale seletati küll, et maad pole võimalik
kuskilt saada, kuid nad ei uskunud seda, toetudes õigeusu preestrite sele-

tusile. Selle järel püüti vangistada liikumise ninamehi. Varsti aga selgus, et mõisavalitsuse ja kohtuniku kaudu on see võimatu. Leiti see olevat teostatav ainult sõjalise abiga. Enne sõdurite tegevusseastumist korraldati läbiotsimine nende juures, keda peeti ninameesteks. Viimaseid polnud aga kodus, nende elukohad olid tühjad ja maha jäetud: kahtlustatud talupojad ja samuti ka paljud teised olid põgenenud metsa. Varsti jõudsid ka sõdurid kohale ja asusid ühes sillakohtunikuga metsa läbi otsima, mis aina rökkas kisast ja hüüdudest. Metsa kõige tihedamas kohas sattusid sõdurid kokku 50-mehelise talupoegadesalgaga, kes oli varustatud nuiadega. Nad lähenesid kohtunikule ja küsisid, miks neid relvastatud meestega nende piirides taga otsitakse ja vangistada tahetakse, sest nad polevat mingis kuriteos süüdi. Selle peale püüab kohtunik neid rahustada ja kutsub talupojad mõisa. Viimased on küll nõus minema, kuid tingimusel, et nad võiksid sõdurite taga käia. Nii ka sündis. Vaevalt olid talupojad metsa äärde jõudnud, kui nad valgusid metsa tagasi ja kadusid tihnikusse.

Vahepeal aga toimus kokkupõrge sõdurite ja talupoegadesalga vahel. Üks kahtluse all olevaist vangistati. Teda saatsid kümme sõdurit. Seal tungis aga neile nuiadega varustatud talupoegadesalk ootamata kallale ja vabastas vang. Rahutuul talupojel oli kavatsus ka mõisa peale tungida. Pisut hiljem ilmub metsast nuiadega varustatud salk ja liigub mõisa poole. Vaevalt nägid talupojad suuremat sõduriterühma vastu liikumas, siis viskasid nad nuiad kohe ära ja kadusid metsa. Siiski läks sõduritel korda üht osa talupojest vangistada. Nad viidi Tartu, kus algas lähem juurdlus. Neile lisaks toodi veel salkadekaupa mehi ja naisigi tunnistajatena ja süüalustena. Kohtuotsus oli väga karm. 30 mehele mõisteti karistuseks igapähele 500 hoopit „läbbi lippo“. Peale selle saadeti neist veel osa sunnitööle, osa võeti nekruutiks. Ülejäänud vabastati peale peksmist.

Et läbi lipu ajamine oleks hoiatuseks kõigile, käsutati talupoegi suurel hulgal peksmist pealt vaatama, eriti neist kohtadest, kus oli märgata käärimist. Mõisavalitsus tegi kõik, et peksmine hästi korda läheks. Toodi hulk jämedaid vitsu, 3 surnuvankrit ja kaevatud isegi hauad valmis. Olid kõik ettevalmistused tehtud, koguti 4. dets. rahvas, vangid ja sõjavägi kahe tee haru vahele¹, varemini ehitatud kantsli juurde. Alul manitseti rahvast ja seletati, et ei tohi seaduste vastu eksida ja oma isandatele vastu hakata. Eestlased olevat maarahvas ja pidavat selleks ka jääma. Lõppeks kätt neid sõnu meeles pidada ja kodus kõigile seletada, mis vastuhakkajate karistamisel nähtud ja kuulnud. Nüüd algas läbi lipu ajamine. Karistusallaste õnneks käskinud salgaülem sõdureid mõisa jämedaid vitsu mitte tarvitada ja lasknud tuua uued. Oli see tehtud, seati 500 sõdurit kahte ritta ja kõigile anti pikad vitsad kätte. Talupoegadel kästi pealmine kehapool alasti võtta ja üksteise järel sõdurite vahelt läbi minna. Iga sõdur pidi lööma läbiminejale seljale ühe vitsahoobi. Vaeseist talupojest poleks vististi keegi ellu jäänud, kui sõdureid nende heasüdamlik ülem poleks hoiatanud. See õelnud, et talupoegi ei tohi kõvasti lüüa, nad on süütud. Siiski said talupojad tõsiselt kannatada. 500 lööki oli liig, kuigi neid ettevaatlikult jagati. Talupojad pääsesid eluga ja mõisavalitsuse poolt toodud surnuvankrid olid täiesti üle- arused. Nii lõppes „Pühajärve sõda“.

Õigeusku minek. Samal ajal püüdsid talupojad ka teisel teel oma seisukorda parandada. Lätimaal liikusid jutud,

¹ Üks tee läks Arula mõisa, teine Pühajärve valda.

Venemaal olevat tühje maid veel küllalt. Ka olevat keiser loa andnud „tühjale maale“ välja rännata. Maad antavat seal hinnata kõigile. Seal olevat hea elada, sest puuduvad rõhuvad mõisnikud. Rahvas pani raha mitmel pool kokku ja saatis oma saadikud Riiga kuberneriga juurde järele pärima. Riias käebasid talupojad raske teoorjuse, vakuraamatute puudumise ja viljapuuduse üle. Kaevati ka mõisa ameti-meeste tigiduse ja selle üle, et mõisnikud seadusevastaselt magasiitadest viinaajamiseks vilja võtavad. Kõigi nende kaebuste peale jagati õiguseotsijaile Riias kepi- ja mõisas vitsa-hoole. Koguni pool pead aeti neil karistuseks paljaks. Käidi abi otsimas ka õigeusu vaimulikkude juures. Viimased õel-nud, et maad saavad ainult need, kes lähevad nende usku. Tekkisid väga mitmesugused jutud, üks meeldivam kui teine. Räägiti, et mõisad ära jaotatavat ja rahvale maad antavat, kirikumaksud ära kaotatavat jne. Tarvis olevat ainult õige-usku minna. Neljakümnendate aastate alul ikaldas vili mit-mel korral. Näljahäda oli suur. Paljud surid nälga. Hakkasid liikuma jutud, et neile, kes usku muudavad, antavat valitsuse poolt abi. Seisukord oli väga meelegeitlik. Väga paljud läksidki kreeka-katoliku usku. Viimaks selgus, et abi antakse igaühele usu peale vaatamata. Selgus ka, et usumuutmise pärast kellelegi maad ei anta. Pettumus oli suur ja rahvas hakkas õigeusust taganema. Valitsus seda aga ei lubanud, kuigi luteri kirik neid hea meelega jälle vastu oleks võtnud. Nii jäi hulk rahvast täiesti kirikuta. Inimesed naitusid lau-latamata, vanemad ristasid lapsi ise jne. Nii suurendas usu-muutmise meelepaha veel omalt poolt.

Talurahvaseadused 1849. ja 1856. a. Rahutused ei tekki-nud ainult Pühajärve vallas, vaid ka mujal. Valitsusel oli see teada. Hakati uurima talurahva liikumise põhjust. Liivimaa kindralkuberner seletas keisrile, et raske teo-orjus on põh-justanud rahutused. Rahvalt on võetud maa. Renditud maade eest nõutavad orjused ja maksud käivad rahval üle jõu. Valitsus hakkaski uuendusi nõudma. Sama tegid ka mõned mõisnikud. Nad nägid, et seisukord niisugusel kujul kaua ei või kesta. Iseäranis elavalt astus talupoegade kaitseks välja Hamilkar von Fölkersahm. Ta oli välismaal ülikoolis õppinud ja seal vabamad vaated omandanud. Fölkersahm soovis, et loodaks jõukas ja vaba põllumeeste kiht, kes suu-daks maad korralikult harida. Selleks nõudis ta, et kindlus-tataks talurahvale kasutamiseks suurem osa talumaast, mida

mõisnikud ei tohiks oma tahtmise järele võõrandada. Valitus määras komisjoni, kes pidi välja töötama seaduse, mille järele korraldataks Liivimaa talurahva elu-olu. Selle komisjoni liikmeks oli ka Fölkersahm. Uus väljatöötatud seadus kinnitati keisri poolt 1849. a. Liivimaa talurahvaseaduse nime all. Eestimaal edenes talurahva seisukorda parandav seaduseandlus veel aeglasemalt. Siin jõuti sama kaugele alles 1856. a., mil keiser kinnitas Eestimaal talurahvaseaduse. Nüüd sai ka Põhja-Eesti talupoeg liikumisvabaduse üle kubermangu piiri.

Mahtra sõda.

Mahtra sõda. Viimase seaduse maksmapanekul tekkisid aga mitmel pool Eestimaal rahutused. Mõisnikud seletasid kohati seaduse punkte võõriti. Pealegi viibis seaduse maksmapanek. Talupojad ei tahtnud abitegu teha. Juuru kihelkonnas Mahtra mõisas ütlesid 1858. a. peremehed, et nemad sõnnikuveopäevi ei tee. Selle peale kutsuti nad mõisa. Talupojad kartsid kõige pahemat, nimelt peksu, mida tihti mõisas jagati. Nüüd oli hea nõu kallis. Talupojad tulid pühapäeval kiriku juurde ja kutsusid ka teiste valdade mehi järgmisel päeval mõisa, et Mahtra mehi peksu eest kaitseda. Rahvast tuli esmaspäeval murruna mõisa. Kui sõdurid, kes mõisa olid kutsutud, välja ilmusid, piiras rahvas nad ümber.

Ootamata tungis üks talumees ohvitseri kallale ja lõi teda. Mees lasti silmapilkselt maha. Sõdurid põgenesid, jättes talurahvale mõned püssid „sõjasaagiks“. Selle järel algas mõisa rüüstamine, mida toimetasid võõrad kohalikkude talupoegade keelust hoolimata. Viimaks pääses ettevaatamatuse tõttu ka tuli lahti ja mõis põles maha.

Peale tulikahju osutas võitluseplats üsna kurba pilti: suitsevad mõisa ahervarred, siin-seal surnuid ja haavatuid. Lahing oli küll võidetud, kuid otsest tulu polnud sellest mingisugust. Talupojad, kes arvati „peasüüdlasiks“, vangistati. Neist mõisteti ühed sunnitööle, teised Siberisse asuma. Ülejäänud kas vabastati või anti neile ihunuhtlust. Ihunuhtlust jagati teistele hoiatuseks Mahtra mõisas.

Talurahvaseaduste tähtsus.

Talurahvaseadused tõid Eesti talupojale avaramad elutingimused. Kõige pealt nõudis seadus, et kindel vahe tehtaks mõisa- ja talumaade vahel. Viimaseid ei võinud mõisnik enam talupojalt ära võtta ja oma maadega ühendada, nagu ta seni oli vabalt teinud. Neid maid võis talupoeg oma järele tulijaile ka pärandada. Pealegi nõudis seadus, et teorendi asemele aegamööda peab astuma raharent, ning talupojal olgu õigus oma maid päriseks osta.

Et raharendile üle minnes mõisnik oma maid pidi palgaliste sulastega harima, eraldati talumaadest nende ülalpidamiseks kuuendiku- ehk kvootemaa. Kvootemaa eraldamine oli talupoegadele suureks kahjuks, nad jäid neist maadest täiesti ilma. Siiski oli talurahvaseadustel suur tähtsus.

Raharendile üle minnes vabanes talupoeg raskest teorendist. Teol käimine võttis talupojalt aja ega lasknud teda

Mahtra sõja tegelane Päären Ellman. 1895. a. ülesvõtte järele joonistatud.

korralikult oma põldu harida. Põld andis selle tõttu muidugi vähe saaki ja vaesus ning nälg tungisid tallu. Raharendi puhul töötas talupoeg kogu päeva hoolega oma põllul ja sügisen viljasaak suurenes märksa.

Õigus maid edasi parandada virgutas talupoega veel omakord tööle. Ta teadis, et kui ta ise oma töövilja ei saa maitseada, siis vähemalt päriavad selle järeletulijad. Talupojal polnud enam tarvis karta, et mõisnik ta aasta või paari pärast talust minema kihutab. Pealegi andis seadus talupojale õiguse maid pärieks osta. Seda õigust ruttasid talupojad tarvitama, sest igaüks soovis iseseisvaks ja täiesti vabaks peremeheks saada.

Maade pärieksostmine. Mõnedel oli korda läinud juba varsti peale priiislaskmist talud pärieks osta. Talukohtade ostmine läks hoogu alles peale talurahvaseaduste ilmumist. Iseäranis agarad olid viljandlased. Viljandimaal olid head põllud ja rahvas elas selle tõttu jõukamalt. Pealegi oli seal linadekasvatamine hästi arenenud. Linu veeti välismaile ja maksti nendest head hinda. Nii oli viljandlastel rohkem raha ja talukohtade ostmine arenes siin kiiremini kui mujal. Tartumaal viibis kohtade ostmine osalt mitmesuguste kuulujuttude tõttu. Viljandlased aga, kes end kuulujuttudest ei lasknud petta, hakkasid ka Tartumaal talukohti ostma. Nii asus palju jõukaid viljandlasi Tartumaale. Talude ostmine toimus nii, et osa hinda tasuti kohe, osa aga jäi võlgu. Need, kes varakult talud ostsid, maksid oma võlad varsti, sest ostuhind oli alul madal. Väga aegamööda toimus kohtade ostmine Põhja-Eestis. Siin olid kehvad põllud ja rahvas elas palju vaesemalt.

Talude pärieksostmist takistas igal pool suurel määral mõisnikkude politika. Nad lasksid talusid müügile vähehaaval ja tõstsid alatasa maa hinda. Vaesemad ostjad ei suutnud ostuvõlga maksta ja paljud jäid nii oma taludest ilma. Need müüdi teistele. Kõigele sellele vaatamata edenes talude ostmine. Mõnekümne aastaga oli suurem osa talumaadest pärieks ostetud. Nii olid siis viimaks eestlased pika raske kannatuse järel vabuks ja iseseisvaks taluomanikeks saanud, millest nad alatasa kannatlikult olid unistanud.

Valdade omavalitsus. Talude pärieksostmise järel hakkasid talupojad majanduslikult kosuma. Mõisniku valitsuse alla jäi ikkagi kogu valla varandus, ja ükski vallaametnik ei tohtinud ametisse astuda mõisniku loata. 1866. a. ilmus

seadus, mis vallaomavalitsusele iseseisvuse andis. Siit peale juhtis ja korraldas valla elu ning valitses valla varandust rahva valitud volikogu ja vallavanem oma abidega. Ametnikkude ametisse astumiseks polnud enam mõisnikkude luba tarvis. Uus seadus andis talurahvale ka iseseisva kohtu, mille valis täiskogu. Nii sai vallaomavalitsus iseseisvaks.

Väljarändamine. Paljud neist, kes ei suutnud oma kehvuse pärast talusid päriks osta, pöörasid kodumaale selja. Nad rändasid kaugele Venemaale, kus oli palju vabu ja häid maid. Kaukaasias, Volga keskjooksu-mail ja Siberis tekkisid suured eestlaste asundused. Asunikud said seal jõukaiks põllumeesteks, asusid rahvarikaste küladena, suhtlesid vastamisi, asutasid enestele koolid ja mitmesugused seltsid ning jäid nii truuks oma rahvale. Nad ei lasknud end venelaste poolt ümber rahvustada. Paljud saatsid oma pojad koguni Tartu ülikooli õppima.

Linnad. Väljarändamise kõrval Venemaale valgus osa rahvast kodumaa linnadesse, vabrikud ja teised ettevõtted andsid siin maast vabaks saanud inimestele teenistust. Sel ajal oli meie kodumaal juba hulk suuremaid tööstusettevõtteid, näit. Narva kuulus Kreenholmi puuvillavabrik, Sindi ja Hiiu-Kärdla kalevivabrik. Ka Tallinnas ja Tartus oli rida tööstus-ettevõtteid. Ühel ajal tööstuse arenemisega kasvas ka kaubandus. Viimase arenemisele avaldasid suurt mõju raudteed. Tallinna liin ehitati 1869. ja 1870. a., Tapa-Tartu oma 1876. a. Nimetatud linnades kasvas kaubandus siit peale kiiresti. Kiiresti kasvas ka Pärnu kaubandus, milleks jõesuudme süvendamine ja muulide ehitamine kaasa mõjus. Pärnu kaudu voolasid välismaile peaaesjalikult kodumaa saadused, näit. odrad, lina, linaseemned jne. Need kaubad tulid enamasti viljarikkamaist ja jõukamaist Lõuna-Eesti maakonnist. Elav kaubitsemine põllusaadustega, mis rohkem raha talurahva kätte juhtis, soodustas talude päriksostmist. Eestlaste arv ja tähtsus kodumaa linnades kasvas alatasa.

D. Rahvusriikide tekkimine L.-Euroopas.

1. Tööstuslik revolutsioon ja selle tähtsus.

Kui meil taludeostmine hoogu võttis, siis soodustas seda kaubitsemine välismaadega, kus tööstus oli kaugelt enam arenenud kui meil ja kus oli suur nõudmine tooresainete

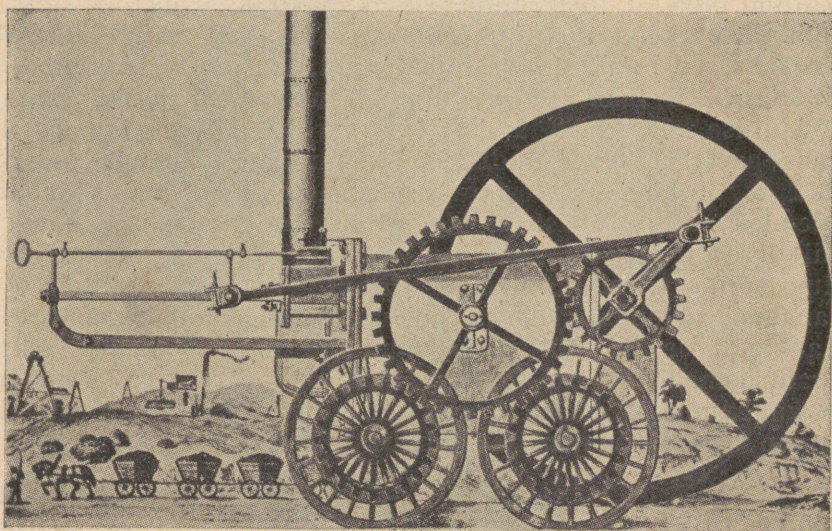
järgi. Nii veeti meie maalt linu välismaile, kus need ümber töötati riideks. Linade eest saadud raha tarvitas eesti talupoeg talude päriksostmiseks.

Tööstuse arenemisele avaldas suurt mõju tööstuslik revolutsioon, mille Inglismaa XVII sajandi teisel poolel üle elas. Varem valmistati L.-Euroopas ja ka meil varasid käsitsi. Ei tuntud auru- ja elektrijõudu, ei tuntud ka masinaid. Kaubad olid kallid ja seega vähe kättesaadavad rahvale. Samal ajal kasvas aga rahvaarv ja suurenes nõudmine tarvilikkude kaupade järgi. Seepärast hakati teid otsima, kuidas varasid kiiremalt ja odavamalt valmistada. Ka vaba raha oli juba küllaldaselt kogunenud rahva kätte, mida võidi ära kasutada varade valmistamise täiendamiseks ja uue tööstusvormi rajamiseks. Uuele tööstusvormile, vabrikutööstusele, paneb aluse masin. Selle tarvituselevõtmine Inglismaal tekitabki revolutsiooni tööstuses.

Esimesed masinad ilmuvad puuvillatööstuses. Tõuke seks andis „ketrusenälg“: ketrajad ei suutnud kangrutele nii palju lõnga valmistada, kui seda kangrud tarvitasid. A. 1769 ehitas üks ettevõtlik habemeajaja (Arkwright) ketrusmasina, mis veejõu abil liikuma pandi. Hiljem täiendasid seda masinat teised, mille tagajärjel uus masin andis tugeva ja peene lõnga ja tõstis tööviljakust mitmesajakordselt. Kui hiljem ka kudumismasin leiutati ja aurumasinale James Watt'i poolt täiuslikum kujud anti, omandas vabrikutööstus kindla kujud. Uued masinad tõrjusid nüüd käsitsiketrajad ja -kudujad hoopis kõrvale. Varade valmistamine koondus nüüd ikka enam ja enam suurettevõtete, vabrikute kätte. Seetõttu vabanes palju elavat tööjõudu, kes püüdsid nüüd tööd leida vabrikutööstuses. Viimane hakkas ka odavat naiste ja laste tööjõudu kasutama. Pealegi kasvas samal ajal rahvaarv Inglismaal kiiresti. Et tööjõu pakkumine nõudmisest suuremaks kasvas, püüdsid tööpalgad madalal. Ka töö ise muutus masinate tarvituselevõtmisega väsitavaks ja ühetooniliseks. Kõige selle tõttu muutus tööliste seisund halvemaks. Töölised otsisid selle põhjusi ja tulid arvamusele, et kõiges on süüdi masin. Seepärast hakkasid nad vabrikuhooneid ja masinaid purustama. Vabrikute kaitseks seati mõnes kohas üles isegi kahurid. Hiljem tulid töölised siiski otsusele, et vaevalt suudavad nad säärasel viisil oma elukorda parandada. Nad loobusid masinate purustamisest ja hakkasid organiseeruma, ametiühinguid asutama, et paremaid töötingimusi ühiselt

võita. Nii tekkis vaatepiirile uus ühiseluline küsimus — tööliküsimus.

Tarvis oli ühel või teisel teel töölisi päästa nende viletsast seisundist. Ettevõtjad vabrikandid ei teinud alul selleks midagi. Üksikud töölisesõbralikud haritlased, ühes nendega isegi mõned ettevõtjad, löid sotsialistliku õpetuse, mis nõuab maksva kapitalistliku majanduskorra kaotamist. Sotsialism nõuab, et eraomandus kaoks ja läheks ühiskonna (näit. riigi) kätte. Ühiskondlik võim arvab välja, kui

Esimene vedur.

palju saadusi vajab rahvas. Iga isik peab uue korra juures tööd tegema ja vastavalt sellele ka tasu saama. Nii on sotsialistlik kord täieline vastand meie aja kapitalistlikule korrale. Sotsialismi eriharuna esineb kommunism. Sotsialistid õpetavad, et iga töötajaja saab tasu (saadusi) vastavalt töö hulga ja väärtusele. Kommunistid õpetavad aga, et igaüks teeb tööd nii palju kui suudab ja nii hästi kui mõistab, kuid tarvitab saadusi nii palju kui vajab.

Sotsialism leidis ikka enam ja enam poolehoidu vabrikutöölise keskel. Praegu on suur osa neist sotsialistliku õpetuse pooldajad.

Vabrikutööstus levis Inglismaalt teistesse Euroopa maa-
desse, näit. Prantsusmaale, Saksamaale ja ka põhjamaadesse. Ka siin kerkis päevakorrale tööliküsimus.

Teiselt poolt mõjustas tööstuslik revolutsioon linnakodanlust. Viimane oli juba enne tööstuslikku revolutsiooni võrdlemisi jõukas ja tugev. Tema käes oli kapital, tööstus ja kaubandus ning temast sõltusid suured rahvahulgad. Tööstuse arenemisega kasvas kodanluse tähtsus kordkorralt ikka suuremaks. Üks vabrik asutati teise järel. Linnad kasvasid suuremaks ja alevid muutusid linnadeks. Kõige selle juures ei olnud linnakodanlusel kuigi suurt mõju riigi valitsemisele, sest võim oli ikka veel maa-aadli käes, kes ei tahtnud oma võimust loobuda. Viimaks läks vahekord linnakodanluse (keda toetasid töölised) ja aadli vahel niivõrt teravaks, et puhkesid revolutsioonid Euroopa suuremates riikides. Nii läks riiklik võim Prantsusmaal jõuka linnakodanluse kätte 1830. a. juulirevolutsiooni tagajärjel. Paar aastat hiljem sündis sama nähtus Inglismaal, nimelt 1832. a., mil teostati esimene parlamendi reform. Viimane laiendas valimisõigust ja viis jõuka kodanluse riigitüürile. Nii pea kui see oli sündinud, võis tööstus- ja kaubanduselus näha kiiret arenemist. Ehitati hoolega raudteid ja kanaleid, süvendati jõgesid ja suurendati kaubalaevastikku. Kaubandusse ja tööstusse paigutatud kapital kasvas näit. Prantsusmaal 18 aasta jooksul (1830—48) 50% võrra. Tööstus ja kaubandus arenesid kiirelt alul Inglis- ja Prantsusmaal, hiljem aga Saksamaal ja Itaalias.

2. Itaalia ühinemine.

Itaalia oli keskajal väga killustatud. Ta pinnal asus rida riike ja riigikesi. Samasugusena püsis ta ka uuel ajal. Itaalia riigikestest seisis mitmed Austria mõju all, millele kuulus ka osa Põhja-Itaaliast. Tähtsamaid Itaalia riike oli Sardiinia, kus valitses vabameelne kuningas. Ta püüdis oma riiki tugevaks teha, pühendades tõsiselt tähelepanu sõjaväe suurendamisele ja korraldamisele. Riiklik killunemine pani elu Itaalias seisma. Tööstus ja kaubandus ei saanud edeneda. Heade teede puudumine, rohkearvulised piirid ja tollid tegid selleks suuri takistusi. Pealegi seisis riikide eesotsas piiramata võimuga valitsejad, kes ei mõistnud oma ametnikkudega midagi oma riigi ja rahva kasuks teha. Juba XIX sajandi alul tekkis Itaalias liikumine, mille sihiks oli Itaalia iseseisvus ja ühendamine. Selle liikumisega läksid kaasa peaaesjalikult linnakodanlus ja haritlased. Iseseisvuslased jagunesid kahte leeri: ühed tahtsid näha Itaaliat vaba-

riigina, teised konstitutsioonilise monarhiana, kusjuures Itaalia ühendajaks pidi saama Sardiinia kuningas. Viimased jäid lõppeks võitjaks. Kui Sardiinia kuningaks sai Victor Emanuel II, algas kiire ja julge ettevalmistus Itaalia ühendamiseks. Tähtsat osa etendasid seejuures Sardiinia peaminister Cavour ja rahvuskangelane Garibaldi.

Garibaldi.

Cavour oli osav riigimees ja diplomaat. Ta suurendas sõjaväge, muretses sellele parema relvastise ja ehitas ning korraldas kindlusi kaitseks Austria vastu. See kõik oli suurte väljaminekutega seotud. Seepärast otsis Cavour teid riigi sissetulekute suurendamiseks. Ta andis riiklikku toetust põllumajandusele ja tööstusele, edendas raudteede ehitamist jne. Edenev põllumajandus, tööstus ja kaubandus andis rahvale tööd ja riigile suuremaid sissetulekuid. Cavour tundis siiski, et Sardiinia oma jõududega sihile ei jõua. Ta otsis Itaaliale tugevat liitlast. Selleks osutus Prantsusmaa, kellega tehti salaleping. Nüüd oli Sardiinia seljatagune kindel ja ta tegi sõjaks hoolega ettevalmistusi. 1859. a. nõudis Austria,

et Sardiinia lõpetaks tema piiril oma sõjalised ettevalmistused. Et Sardiinia seda ei teinud, algas Austria sõda, mida Cavour ja kuningas ootasidki. Austria polnud sõjas õnne. Ühendatud Sardiinia ja Prantsuse väed purustasid vastase, millele järgnes rahu. Sardiinia sai enesele Lombardia Põhja-Itaalias. See oli ainult esimene samm Itaalia ühendamisel.

Itaalia isamaalased jätkasid sõjalist tegevust. Kesk-Itaalia riikides kukutas rahvas valitsused ja ühines Sardiiniaga. Siit peale astus hoogsasse tegevusse Garibaldi, kes

Cavour.

organiseeris enesele valitsuse toetusel vabatahtlikkude väe. Tema tuhat väljavalitud ja julget vabatahtlikku kandsid punast särki, millega nad teistest eraldusid. 1860. a. suvel sõitis ta Põhja-Itaaliast laevadega Sitsiilia randa, et Napoli riiki vallutada ja Sardiiniaga ühendada. Sitsiilia vallutamine Garibaldi poolt toimus üsna hõlpsasti, sest sealne sõjavägi ei avaldanud kuigi suurt vastupanu. Siit liikus Garibaldi üle lahe Napoli riigi mandrile ja vallutas selle kerge vaevaga. Kuninga sõjavägi ei hakanudki vastu ja ühines Garibaldi vabatahtlikkudega.

Mõne päeva kestel oli kogu Lõuna-Itaalia Garibaldi võimuses. Napoli linna sisse sõitnud, võeti ta rahva poolt rõõmuhõisetega vastu. Napoli kuningas püüdis küll põgenedes laevastikku kaasa võtta, kuid see ei õnnestunud ohvitseride vastuseismise tõttu. Nad rikkusid tüürid ja lasksid vee kateldest välja. Varsti jõudsid Napolisse ka Victor Emanueli väed. Nii ühendati Itaalia riik Sardiiniaga. 1861. a. tuli Põhja-Itaalias Torinos esimene Itaalia parlament kokku, kes valis Victor Emanueli Itaalia kuningaks. Edukale rahvuslikule liikumisele vaatamata jäi väljapoole ühendatud Itaaliat ikkagi kaks tähtsat maaosa — Veneetsia ja Rooma. Viimane liideti 1870. a. Preisi-Prantsuse sõja ajal, millega Itaalia lõplikult oli ühendatud.

Itaalia lõpliku ühinemisega olid täide läinud rahva ja nende juhtide soovid. Itaallased võisid nüüd vabalt elada ja enesele paremat ning õnnelikumat tulevikku kindlustada.

3. Saksamaa ühendamine.

Peale Itaalia oli riiklikult killustatud veel Saksamaa. Uue aja alul oli Saksamaal riike ja riigikesi üle 300. Mõned neist olid niivõrt väikesed, et nende piires ei tohitud kahurit lasta, sest kuulid oleksid lennanud üle piiri. Viini kongress vähendas küll Saksamaa riikide arvu, kuid neid jäi siiski 39 püsima. Saksamaa killustatud olek — rohkearvulised piirid ja tollid — takistas väga tunduvalt ta majanduslikku arengut. Sel ajal oli Saksamaal vabrikuid veel vähe. Vähe arenenud oli ka kaubandus. Linnade kaubitsemine piirdus enamasti lähema ümbrusega. Suurlinnu, nagu neid leidis Inglis- ja Prantsusmaal, polnud kuigi palju. Et Saksamaa jõukus võiks kasvada, selleks oli paratamatult vajaline ta majanduslik ühinemine. Seda tundis nii linnakodanlus kui ka haritlaste pere. Üks saksa majandusteadlasist lausus: kui Saksamaa tahab tugevaks ja jõukaks saada, peab ta tollipiirid kaotama ja välismaa kaupade vastu kaitsetollid tarvitusele võtma. Tema vaated leidsid sooja poolehoidu töösturite ja kaupmeeste juures. Samast mõttest haaras kinni killustatud Preisimaa, sest osa ta maist asus Läänemere, osa Reini jõe piirkonnas. Preisimaaga ühinesid paljud kesk- ja väikeriikidest. Nii tekkis 1834. a. saksa tolliliit. Liitu kuuluvate riikide vahel toimus nüüd kaupade vahetus täiesti vabalt. Siit peale ehitati üks raudtee teise järel. Kaupade vedu kiirenes. Tööstuses võis näha suurt tõusu. Eriti arenesid riidetööstus, mäekaevandus, raua ja terase valmistamine. Linnakodanlus muutus järjest jõukamaks ja ühes sellega ka iseteadvamaks. Ta nõudis enesele poliitilisi õigusi, tahtes riigivalitsemisest osa võtta, et Saksamaa rahvuslikuks ühendamiseks kaasa mõjuda.

Saksamaa rahvusliku ühinemise mõte kerkis kujukalt päevakorrale juba 1848. a., mil Saksamaa elas üle esimese revolutsiooni. Frankfurti parlament arutas küsimust elavalt. Saadikute hulgas leidis ühinemise mõte sooja poolehoidu. Risti vastu seisid aga riikide valitsejad, kes ei suutnud oma õigustest loobuda ja Saksa rahva ja riigi huvidest aru saada. Nad ei suutnud kujutella uut Saksamaad, kus riiki valitseks keiser ühes parlamendiga, mille ees valitsus on vas-

tutav. Saksamaa ühendamise mõttest haaras kinni Preisimaa, mis oli sõjakamaid riike Saksamaal. Preisi kuningas suurendas agaralt sõjaväge, olles arvamusel, et kel jõud, sel ka võim. Kui ta valitsuse juhiks kutsus Bismarck'i, kes oli tuntud ainuvalitsusliku korra pooldaja, algasid hoolikad ettevalmistused Saksamaa ühendamiseks.

O. Bismarck oli mõisnikuperekonnast pärit. Nooruse saatis ta mööda oma mõisades, juhatades hoolega põlluharimist. Tema armsamaks tegevusalaks olid põllumajandus ja küttimine. „Naeris huvitab teda kaugelt rohkem kui kõik teie politika,“ olla kord tähendanud ta naine. Bismarck käis ka ülikoolis, kus ta aega mööda saatis pidudel käies ja kahevõitlusist osa võttes, nagu see tol ajal viisiks oli. Et ülikool temale vähe andis, täiendas ta oma teadmeid iseseisva ja hoolika lugemisega. Seepärast oli ta oma aja mõisnikest palju haritum ja laiema silmaringiga. Saadikuna Preisi maapäeval ja Frankfurti parlamendis paistis ta silma oma teravate kõnedega. Need olid juhitud vabameelsete vastu, kes tahtsid põhiseaduslikku korda maksma panna nii Preisikui ka Saksamaal. Bismarck oli väga vanameelne, mispärast kuningas nimetas teda kord „punaseks tagurlaseks“. Bismarck oli pikka kasvu, tugev ja laiaõlaline, suurte hallide silmadega, kuid läbitungiva pilguga. Ta ei rääkinud hästi. Kui vastased ta aga ära vihastasid, siis rääkis ta elavalt ja andis väga tabavaid ja teravaid vastuseid. Seepärast kuulati teda ikka meelsasti.

Preisi valitsuse juhina tulid nähtavale Bismarck'i teised omadused. Ta oli võiduhimuline, energiline ja toore jõu austaja, olles seejuures arvamusel, et kel jõud, sel ka õigus. Tema siht oli Saksamaa ühendamine Preisi abil. Sellega ei tahtnud teine Saksa suurriik Austria leppida. Bismarck'ile oli nüüd selge, et on tarvis Austria murda ja ta Saksa riikide hulgast välja tõrjuda. Ta suurendas sõjaväge maapäeva vastuseismisest hoolimata. Seejuures käis ta oma kuulsa põhimõtte järele: „Saksamaa ühendamine ei toimu kõnede ja hääletamiste teel, vaid raua ja verega.“ Varsti tekkiski mõlemate riikide vahel sõda, mille kaotas Austria. Preisimaa sai selle sõja tagajärjel maid juurde ja lõi pealegi Põhja-Saksa liidu, kus Preisimaa etendas juhtivat osa¹. Bismarck ise sai liidukantsleriks.

Suurem sõda seisis veel ees, mis tõi kaasa Saksamaa

¹ Põhja-Saksa liitu kuulusid riigid Maini jõest põhja pool.

lõpliku ühendamise. Põhja-Saksa liidu loomisega oli tekkinud Prantsusmaale tugev naaber, keda tuli tõsiselt arvestada. Kuulus ju sõjaka Preisi võimusesse suurem osa Saksamaast. Vahekorra halvenemiseks mõjus kaasa ka asjaolu, et Prantsuse keiser Napoleon III ei lubanud Preisimaaga ühendada nelja Lõuna-Saksa riiki, mis asusid Prantsusmaa otseses naabruses. Vahekord mõlema riigi vahel läks kord-korrralt ikka teravamaks. Sõja vastu valmistus nii üks kui teine. Viimaks kuulutas Prantsusmaa Preisile 19. juulil 1870. a. sõja. Nii algas Preisi-Prantsuse sõda.

Sõjaks oli Prantsusmaa siiski vähe ette valmistatud. Ta sõjavägi oli viletsas seisundis. Prantsusmaa pidi välja panna 750 000 sõdurit, kuid tegelikult suutis ta välja saata ainult 250 000 meest. Sõjavarustus oli halb, näit. tarvitasid prantslased eestlaetavaid, preislased aga tagantlaetavaid kiir- ja kaugelelaskvaid kahureid. Pealegi polnud prantslastel kindlat sõjaplaani. See oli aga sakslastel üksikasjalikult välja töötatud. Ka olid neil sõjaväed hästi välja õpetatud ja hästi varustatud.

Sõda algas ja lõppes Prantsusmaale äärmiselt õnnetult. Sakslased jõudsid prantslasist ette. Nende kolm väge, ligi 400 000 meest, liikusid 1870. a. üle piiri. Võrdlemisi lühikese ajaga oli Elsass ja Lotring nende käes. Osa prantsuse väest (15 000) taganes Metzki kindlusse, mis vaenlase poolt varsti ümber piirati. Appitõttav vägi, kelle juures keiser Napoleon III ise viibis, pidi peale veriseid lahinguid taganema Sedan'i juurde, kus ta ümber piirati. Napoleon ei teadnud mis teha ja andis enese vangiks. Kui teade sellest Pariisi jõudis, puhkes seal üldine meelepaha, millele järgnes riigipööre.

Saadikutekoda tunnistas Napoleoni troonilt kõrvaldatuks ja kuulutas vabariigi välja. Peale seda moodustati ajutine rahvuskaitses-valitsus. Nüüd algas uute vägede loomine. Samal ajal piirasid sakslased Pariisi ümber ja eraldasid ta nii kogu Prantsusmaast. Sõda kestis edasi, kuid lõppes siiski prantslaste kaotusega. Rahu kirjutati alla 10. mail 1871. a. Frankfurtis. Prantsusmaa kaotas Elsassi ning poole Lotringist ja pidi kolme aasta jooksul Saksamaale 5 miljardit franki kontributsiooni maksma.

Preisi-Prantsuse sõja ajal toimus Saksamaa lõplik ühinemine. Saksamaa valitsejad tulid Pariisi piiramise ajal Versailles's kokku ja kuulutasid Põhja-Saksa liidu keisririigi. Selle järel valiti Preisi kuningas Saksa keisriks. Ühen-

datud Saksamaale kuulusid nüüd ka Lõuna-Saksa riigid ning Elsass ja Lotring.

Nii viis rahvuslik liikumine sakslased kauaigatsetud sihile, riiklikule ühinemisele, millele järgnes kiire majanduslik ja kultuuriline tõus.

Samal ajal kui Itaalias ja Saksamaal kasvas võimas rahvuslik liikumine, algas meie kodumaal ärkamisaeg, mille esile kutsus talude päriseksostmine ja linnade tõus. Seejuures ei jätnud mõju avaldamata Eesti rahvuslikule ärkamisele ka rahvuslikud liikumised L.-Euroopas.

E. Eestlaste rahvuslik ärkamine.

1. Rahvahariduse eest hoolitsemine.

Rahva elu üldine ilme enne rahvuslikku ärkamist. Eestlased elasid aastasadu pärisorjuses. Nad olid oma elukoha külge kinnitatud ja härra omad. Elukoha muutmine olenes ainult mõisahärrast. Kokkupuutumisi teistega oli vähe, igaüks elas omaette. Ainult salaja peeti vahete-vahel nõu. See sündis pealegi ühe või teise mässukatse eel. Ühinguid ja ajalehti polnud. Polnud ka raamatuid ja nende lugejaid. Rahva teadmised olid väga piiratud. Mis väljaspool talu või mõisa sündis, sellest teati vähe. Liikused ainult igasugused kuulujutud. Üht-teist kuulditi küll kirikus, kõike seda oli siiski väga vähe. Polnud rahval ka juhte, äratajaid. Niisugustes oludes eestlased end eestlastena, ühe rahvana, ei tundnudki. Sakslased nimetasid eestlasi mittesakslasteks (ja isegi mitteinimesteks), rahvas ise end aga vana harjunud kombe järele maa-rahvaks. Maarahvast, seda orjade karja, ei tahtnud sakslased teisiti nimetada. Nad arvasid ja lootsid, et eestlased on orjadeks määratud ja peavad selleks jäämagi.

Siiski aegamööda muutused olud. Eestlased said isiklikult priiks. See priius polnud esialgu kuigi suur. Koguni teise valda ei tohtinud teo-ori elama asuda mõisa loata. Teoorjuse lõpu poole aga kaovad kitsendused. Antakse õigus linna ja ka teise kubermangu asuda. Nüüd tundsid eestlased end juba vabamatena; kui nad lõppeks ka talusid hakkasid päriseks ostma, omandas elu üsna teise kuju. Endine tuimus ja alandlik meel kadus aegamööda. Eestlased muutusid jõukamaks, julgemaks ja iseteadlikumaks. Nad hakkasid endid tundma ühe rahvana, eestlastena, kes ühevääriline

oma seniste isandatega — sakslastega. Ühes rahva jõukusega kasvas ka rahvaharidus. Vaene inimene ei jõua oma last kooli panna ja vaene rahvas ei suuda enesele häid koole asutada.

Rahvahariduse edenemine. Eesti haridusolud hakkasid paranema peale priikslaskmist, sest talurahva vabastamise seadused nõudsid koolide asutamist. Näit. Liivimaa 1819. a. seadus nõudis, et asutataks valla- ja kihelkonnakoolid¹. Neid pidi ülal pidama talurahvas ise. Et rahvas oli vaene, ei suutnud vallad koolide eest tarvilikult hoolitseda. Ka ei mõistnud orjusest vaevatud inimesed hariduse tähtsusest õieti veel aru saada. Mõisnikud, kelle käes oli võim ja jõud, hoolitsesid sama vähe rahvahariduse eest. Talupoeg pidi talupojaks jääma, seda koolihariduse raasukest, mis talupojad said, püüti pealegi nii anda, et neid mõisnikele sõnakuulelikeks teomeesteks kasvatada. Eestlasi ei loetud koguni saksa keele õppimise ja mõistmise vääriliseks. Alles sajandi keskel, mil rahva jõukus hakkas kasvama, tekkis kindlam huvi koolide vastu. Pealegi hakkasid ka mõisnikud ise koolide eest enam hoolitsema, võttes oma kanda osa koolide ülalpidamise kuludest. Seda sundis neid tegema rahva kreekatoliku usku minek 40.-dail aastail. Kardeti, et talurahvas usku muutes sakslaste mõju alt vabaneb. Koolid pidid selle hädaohu kõrvaldama ja ka rahva saksastamiseks kaasa mõjuma. Kihelkonnakoolides seisis saksa keel tähtsal kohal, kooli lõpetajad rääkisid üsna vabalt oma isandate keelt.

Peale saksa keele õpetati kihelkonnakoolis veel usuõpetust, ajalugu, looduslugu ja füüsikat, aritmeetikat ja geometriat, eesti keelt, joonistamist ja ka vene keelt.

Saksa keelt võidi õpetada ka vallakoolides, kuid mitte sundusliku õppeainena. Vallakooli õppekava oli palju kitsam. Seal õpetati usuõpetust, laulmist, lugemist ja kirjutamist, aritmeetikat, maateadust ja vene keelt.

Endisil ajal oli alati suur puudus õpetajaist. Seda puudust püüti nüüd kõrvaldada õpetajateseminare asutades. Nii asutati seminarid Valka (1849), Tartu (1873), Kuudale (1854) ja Kaarmale (1871). Seminarid lasksid iga aasta hulga noori õpetajaid välja, kes valla- ja kihelkonnakoolidesse ametisse

¹ Talurahva vabastamise seadus (1819) nõudis Liivimaal, et iga 500 hinge kohta pidi üks valla- ja iga 2000 hinge kohta üks kihelkonnakool olema. Eestimaa kohta nõudis sama seadus (1816), et 1000 inimese kohta tuleks üks kool.

läksid. Rahvakooli seisukord paranes ka seepärast, et koolikirjandus üsna tunduvalt täienes. Ilmus rida uusi tolle aja kohta üsna häid õpperaamatuid, näit. Jakobsoni „Kooli lugemise raamat“, Kallase „Mõistlik rehkendaja“, Bergmanni „Üleüldine ajalugu“ j. t.

Nii edenes aegamööda meie emakeelne rahvakool. Sajandi 80.-daiks aastaiks jõudis see üsna heale järjele. Lageda ja kirjutada oskajate arv oli palju suurem kui vene lastel.

Peale rahvakoolide töötasid meie kodumaal veel keskkoolid. Need asusid linnades. Keskkoolid olid kõik puhtsaksa koolid. Saksakeelne oli ka Tartu ülikool, mis 1802. a. Vene valitsuse poolt asutatud¹.

2. Rahvusliku tunde äratajad.

Ärkamisaja üritused.

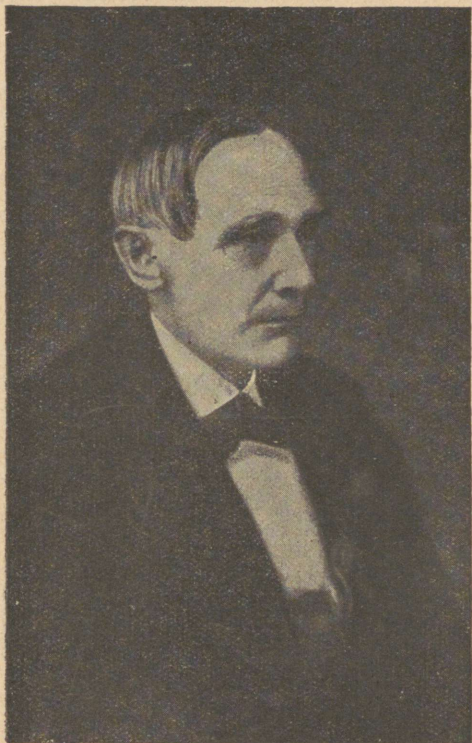
Friedrich Fählmann. Friedrich Reinhold Kreutzwald. Suur tulu oli koolidest siiski eestlastele. Kõigi oma aja raskustele vaatamata läks mõnedel eestlastel siiski korda nii keskkooli kui ka ülikooli pääseda ja kõrgemat haridust saada. Haridust saanutest kujunes haritlaste rühm, kes koostus esialgu peaaesjalikult õpetajaist. Meie esimesi haritlasi läks sakslaste poole üle, kuna teised jäid oma rahvale truuks. Neist saidki rahva äratajad ja rahva elu edendajad. Üks niisuguseid oli arst Friedrich Fählmann. Ta oli mõisas rahva keskel üles kasvanud ja rahvajutte tundma õppinud. Fählmann leidis, et eesti rahvajutud pole sugugi halvemad teiste rahvaste omist, vaid mõned neist koguni ilusamad. Ta kirjutas palju jutukesti rahva suust üles ja andis nad osalt välja. Iseäranis ilusad olid teiste hulgas „Koit ja Hämarik“ ja „Endel ja Juta“. Väljaantud rahvajutud näitasid, et eestlased pole sugugi nii andevaesed, kui seletasid sakslased.

Suurem tähtsus on kangelasloom „Kalevipojal“, mille Friedrich Reinhold Kreutzwald osalt rahvajuttude põhjal kirjutas ja 1862. a. välja andis.

Friedrich Reinhold Kreutzwald kasvas samuti üles rahva keskel, Rakvere lähedal Kaarli mõisas, kus ta isa oli aida-meheks. Ta viibis siin moonakate laste keskel ja õppis

¹ Rootsi ülikool lõpetas oma tegevuse Põhja sõja tagajärjel.

tundma rahva viletsust. Samuti kuulis ta siin rahvasuust vanu jutte, mis teda köitsid. Tema meeli sütitasid iseäranis jutud Kalevipojast. Et noor Kreutzwald oli virk ja andekas, pandi ta varsti peale koduõppust kihelkonnakooli. Heade inimeste kaasabil jõudis ta viimaks nii kaugele, et keskkooligi lõpetas. Ülikoolis olles ja hiljemini arstina Võrus töötades kogus

F. R. Kreutzwald.

Kreutzwald rahvajutte ja kirjutas viimaks kuulsä kangelasloo. „Kalevipoega“ luges noor ja vana. Iseäranis suure huviga lugesid seda eesti haritud pojad, kes Tartu ülikoolis õppisid. Kangelaslugu „Kalevipoega“ lugedes nägi igaüks, et eestlased on kord olnud iseseisvad ja vabad. Iseseisvuse rõõvisid ja rahva orjastasid võõrsilt tulnud raudrüütlid. Tekkis soov ja ka usk, et eestlased peavad kord vabaks ja iseseisvaks saama. Hakati lugu pidama oma rahvast ja kodumaast. Kangelaslugu „Kalevipoeg“ vaimustas ka meie tolle

aja kirjanikke Lydia Koidulat, Kuhlbarši ja Reinwaldi. Nende laulud kasvasid omakord isamaalist tunnet. Oma lauludes, mis isamaale pühendatud, tuletab Koidula meelde eestlaste endist vabadust, kirjeldab selle kaotust ja loodab, et eesti rahvas jälle vabaks saab.

Rahvajuhid. J. W. Jannsen. Tähtsamate rahvusliku tunde äratajatena ja ka rahvajuhtidena esinesid Johann

J. W. Jannsen.

Woldemar Jannsen ja Carl Robert Jakobson. Jannsen oli pikemat aega Väandras õpetajaks. Asus siis aga Pärnu Ülejõe samasse ametisse, kus ta tegevus märksa laienes. Pärnus hakkas Jannsen 1857. a. ajalehte „Perno Postimees“ välja andma. Raske oli kaht ametit pidada: õpetaja olla ja ajalehte välja anda. Pealegi oli Pärnu väike maanurga linn. Siin oli raske enesele häid haritud kaastöölisi leida. Jannsen asubki Tartu ja hakkab siin uut ajalehte „Eesti Postimees“ välja andma. Tartu oli poole suurem ja seejuures ülikoolilinn. Siin oli kergem enesele häid kaastöölisi leida, sest ülikoolis õppis tol ajal juba rühm eesti

üliõpilasi. Pealegi asus Tartu sisemaal, viljarikkas maakonnas, kus rahvas jõukamalt elas. Leht pidi siin ka enam lugejaid leidma. „Postimehes“ leidsid ruumi jutud ja naljad, siis mitmesugused teated sündmusist nii sise- kui ka välismailt. Peale selle anti õpetust, kuidas paremini võiks põldu harida, soovitati maid päriseks osta jne.

Eesti ajakirjanduse põhjendamine ja seltsielu algus. Nii pani Jannsen aluse eesti ajakirjandusele. See oli väga tähtis, sest ühendades lugejaid kasvatasid ajalehed ühistunnet, rahvuslikku vaimu. Jannseni tegevus ei piirdunud ainult ajalehe väljaandmisega. Ta asutas ka esimese eesti seltsi, nimelt „Vanemuise“ 1865. a., kus laulu, näitemängu ja õpetlikkude kõnede kaudu püüti rahvast harida. „Vanemuine“ saigi oma aja kohta tähtsaks kogunemiskohaks rahvale. „Vanemuise“ eeskujul asutati hiljemini teisteski linnades samasugused seltsid: Pärnus „Endla“, Tallinnas „Estonia“ ja Viljandis „Koit“.

Esimene laulupidu. „Vanemuise“ seltsi poolt ja Jannseni algatusel korraldati Tartus 1869. a. ka esimene üldine eesti laulupidu Liivimaa talurahva 50-aastase priiuse mälestuseks. Rahvuslik ärkamine oli juba alanud, seepärast oodati ülemaalist laulupidu igatsusega.

See oli tähtis sündmus. Üle 600 aasta oli eesti rahva vabaduse ja iseseisvuse kaotusest möödunud. See oli pikk ja raske orjuseaeg, mil elati kinnist, omaette elu. Mis sündis väljaspool mõisa, sellest polnud õieti aimugi. Mõis oli talupoja ilm. Suurel laulupeol sündis järsk pööre. Siin tuli eesti rahvas üle pika aja esimest korda ülemaaliselt kokku. Peol viibis ligi 16000 inimest. Laulupidu oli ettevõtte, mis ühisel jõul korraldati.

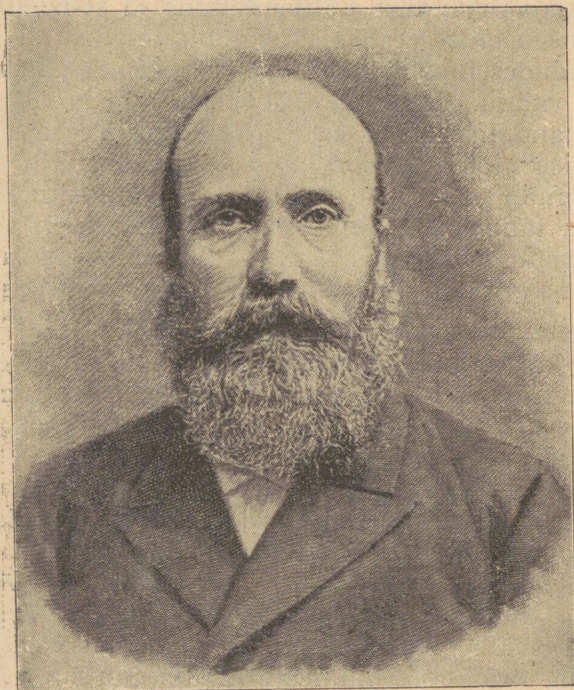
See kasvatas ühistunnet, andis julgust ja iseteadvust. Endine orjastatud „maarahvas“ tundis end jälle ühe eesti rahvana, kellel samasugune õigus vabadusele kui igal teisel rahval. Suurel laulupeol kuulnud isamaalised laulud¹ ja kõned sütitasid meeli ja äratasid lootusi ning virgutasid edaspidisele tegevusele sakslaste mõju alt vabanemiseks.

Sel laulupeol leidsid kõige soojemat poolehoidu kaks suuremat eesti rahva ettevõtet: Eesti Aleksandri kool ja Eesti Kirjameeste Selts.

Aleksandri kooli mõte. Ärkamisaja tegelane, noor õpetlane Jakob Hurt nõudis oma kõnes, et haritud eestlased

¹ Näit. Jannseni „Mu isamaa, mu õnn ja rõõm“.

oma rahvale truuks jääksid ja rahvahariduse eest koolide ja heade raamatute kaudu hoolitsetaks. Edasi rõhutas Hurt, et tarvis olevat asutada kõrgem kool, kus eestlased peale kihelkonnakooli saaksid eesti keeles õpetust. Need mõtted leidsid elavat poolehoidu ja osalist teostamist lähemal aastail. Aleksandri kooli mõte oli juba ennemalt Holstre õpetaja

Jakob Hurt.

Jaan Adamsoni poolt algatatud. Valitsuselt oli juba lubagi palutud. See tuli paar kuud peale laulupidu. Nüüd algas elav tegevus, mis rahva liikuma pani.

Kooli asutamiseks oli raha tarvis. Selleks korraldati ülemaaline korjandus. Korjandust juhtis peakomitee ühes abikomiteedega. Neid asutati üle maa igal pool. Sakstased olid Aleksandri kooli vastu. Nad ei võinud kuidagi leppida, et eestlased, kes seni olnud teiste orjad, enestele kõrgema eestikeelse kooli asutavad. Sakslaste siht oli, et eestlased saksa koolis käiksid, saksa hariduse saaksid ja sakslastega

ühthe sulaksid. Ka eestlaste keskel oli neid, kes Aleksandri kooli ülearuseks pidasid. Kõigest hoolimata edenes korjandus. Siin ja seal korraldati näitemänge, kontserte ja asjade loosimist Aleksandri kooli heaks. Mõned peremehed olevat koguni teatava osa vilja Aleksandri kooli õnne peale maha külvanud. Mõne aasta pärast oligi ligi 100 000 rubla koos, mis tolle aja kohta oli väga suur raha.

Siiski ei läinud korda eestikeelset kõrgemat kooli asutada. Vene valitsuse seisukoht muutus samasuguseks kui oli sakslastel. Taheti, et eestlased vene haridust saaksid ja venelastega ühte sulaksid. Aleksandri kooli asemele asutati viimaks Põltsamaale venekeelne kõrgem rahvakool. Selle peale vaatamata oli Aleksandri kooli mõttel ja korjandusel suur tähtsus. Need panid rahva liikuma ja virgutasid teda ühisele tegevusele.

Eesti Kirjameeste Selts. Teine üldine ettevõte, mis rahvast tegevusele virgutas, oli Eesti Kirjameeste Selts, mis asutati 1872. a. Asutamiskoosolekut juhatas Jannsen. Selle seltsi ülesanne oli rahva minevikku uurida, rahvale kasulikke raamatuid välja anda ja kõnede kaudu rahvast harida. Seltsi presidendiks valiti Jakob Hurt. Tema juhatusel tegi selts palju kasulikku tööd: Hurda enese ja ka teiste kaasabil korjati lugemata hulk rahvalaule, muinasjutte, vanasõnu ja mõistatusi ning muud vanavara, ka andis selts kirjandust välja.

Põllumeesteseltsid. Seniseile seltsidele järgnesid põllumeesteseltsid. Eestlased olid enamasti kõik põlluharijad, kes nüüdsama raskest teo-orjusest pääsenud. Tarvis oli neid üksteisele lähemale viia ja sel teel ühistunnet süvendada. Seks asutas Jannsen 1871. a. „Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi“, See oli esimene põllumeesteselts. Esimesele järgnesid varsti teised. Seltsides anti põllumeestele näitlikku juhatust, kuidas paremini põldu harida ja karja kasvatada. Samuti korraldasid seltsid ka põllutöönäitusi, kõnesid jne.

J. W. Jannsen kaotab poolehoidu. Jannsen oli, nagu nägime, tähtsam ärkamisaja tegelane. Temal oli rahva keskel esialgu suur poolehoid. Mõne aja pärast aga kaotas ta selle. Mispärast? Kõigile uuendusile vaatamata oli mõisnikel meie maal ikka veel suur võim. Saksa keel oli ametlik keel, kõik ametikohad olid sakslaste käes nii kohtutes kui ka mujal, sakslased olid koguni kubernerideks ja

kindralkubernerideks meie maal. Pealegi jätsid talurahvaseadused neile rea eesõigusi, näit. ainult mõisnikul oli õigus jahti pidada, kala püüda, teetegemis-orjusest olid mõisad täiesti vabad jne.

Püsima jäi ka seisuslik mõisnikest koostuv maapäev. Õigust oma saadikuid sinna saata eestlastele ei antud. Kõik see tekitas pahameelt eestlaste keskel. Jannsen oli oma tegevuses väga tagasihoidlik ja leplik sakslaste vastu. Ta nende võimu vastu välja ei astunud ja selle vähendamist ei nõudnud. Jannsen ei nõudnud oma lehes koguni teoorjuse ja ihunuhtluse kaotamist.

Ta arvas, et rahva hea käekäik oleneb rahulikust kokkuleppesest sakslastega, ja manitses seepärast rahvast sõnakuulmisele. Ta ei kirjutanud mõisnikkude vastu ka siis mitte, kui rahvas maanäljas kodumaa maha jättis ja Venemaale asus elama. Tõsi ju on, et tsensuuriolud tunduvad takistasid seda tegemast.

C. R. Jakobson. Jannseni leplik politika ei meeldinud väga paljudele. Seepärast pidigi Jannsen rahvajahi koha C. R. Jakobsonile loovutama. C. R. Jakobson oli ka õpetaja, kuid suurema haridusega, julgem ja iseteadlikum. Temale ei meeldinud alandlik palumine ja kokkulepe sakslastega.

Jakobson ütles, et eesti rahvas saab enesele oma põlised õigused kätte ainult nõudes, võideldes. Selle vaate järele ta oma tegevuses käiski. Ta nägi, kuis meie maa sakslased oma koolide kaudu eesti lapsi püüavad endi vaimus kasvatada, neid saksastada. Saksastamine toimus ka kihelkonnakoolide kaudu, kus saksa keel oli tähtsamaks õppeaineks. Õpetajaks said sinna peaaesjalikult need, kes sakslaste vastu sõbralikud ja eestlaste seltskondlikust tegevusest osa ei võtnud.

Saksastamise vastu võitles ta kõige pealt sel teel, et hakkas häid kooliraamatuid välja andma. Tähtsam neist oli ta lugemik. Selle ja teiste kaudu püüdis ta noortes äratada armastust ja lugupidamist oma rahva ja kodumaa vastu.

+ **C. R. Jakobson rahvast majanduslikule tegevusele virgutamas.** Head haridust võib saavutada ainult jõukas rahvas. Seepärast püüdis Jakobson talurahva jõukust tõsta. Ta kirjutas põllumeestele õpetlikke raamatuid põllupidamisest ja karjakasvatamisest ning õhutas neid põllumeesteseltse asutama. Oma talus kavatses ta sisse seada piimatalituse, mis pidi olema teistele eeskujuks. Rannaeestlastele soovitas ta

laevu ehitada ja kauplemise teel enesele rikkusi koguda. Eestlaste parema tuleviku kindlustamiseks oli Jakobsoni äratundmise järele kõigest sellest siiski vähe. Tarvis oli eestlastele enam õigusi kätte võita. Nad peavad samasugused õigused saama kui on sakslastelgi. Jakobsoni sihid ja vaated

C. R. Jakobson.

tulid kujukalt nähtavale ta kuulsas „Kolmes isamaa kõnes“ ja tema poolt Viljandis 1878. a. asutatud ajalehes „Sakalas“. Viljandimaa oli kõige jõukam ja Jakobson lootis siit elavat tuge peremeeste poolt oma püüdeile. Iseäranis meeldis kõigile see, et Jakobson rahvale enam õigusi nõudis. Mõisnikud ei tahtnud sellest kuuldagi.

Märgukiri riigivalitsusele 1881. a. Jakobson ja ta poolehoidjad pöördusid seepärast valitsuse poole. Nad andsid 1881. a. riigivalitsusele märgukirja. Selles nõuti, et eestlastele

õigus antaks oma saadikuid maapäevale saata ja sel teel ühevääriliselt sakslastega maa valitsemisest osa võtta. Kohtumõistmine saagu vabaks sakslaste mõju alt ja toimugu eesti keeles, sest sakslased mõistavad küll eesti keelt, eestlased saksa keelt aga mitte. Sakslaste mõju alt vabastatagu ka koolid. Siis avaneks rahvale võimalus saada ka kasulikke ilmlikke teadmisi.

Maksud ja teetegemised jaotatagu õiglaselt ära peremeeste ja mõisnikkude vahel. Seni on pidanud neid kohustisi kandma ainult peremehed. Nõuti ka, et talude ostuhind kindlaks määrataks. Sakslased tegid kõik, et eestlaste õiglasel soovil täide ei läheks. Nad kujutasid eestlasi riigivastastena, keda ei võinud usaldada. Seepärast olid eestlased sunnitud oma riigitruudust eriti rõhutama. Koosolekud algasid tihti riigilaulu laulmisega.

Venestuse tulek. Eestlased panid suuri lootusi märgukirjale. Usuti, et riigi valitsus rahva nõudmised täidab. Sel korral oleks eestlaste haridus ja majanduslik elu palju kiiremalt edenenu. Kõik kujunes aga teisiti. Riigivalitsus viis 80-dail aastail küll rea uuendusi ellu, kuid ainult selleks, et kogu maad ja rahvast venestada. Nii hakkasid venelased samasugust politikat ajama meie maad ja rahvast valitsedes, nagu seni olid teinud sakslased.

Vene keel hakkas maksma kohtus, koolis ja kõigis ametiasutistes. Õpetajaiks ja muudesse ametitesse seati umbkeelsed venelased. Aleksandri kooli asemele avati rahva rahaga ülekohtuselt vene linnakool. Koolides hakati peärõhku panema vene keelele, kuna eesti keele õpetamine jäi üsna kõrvaliseks asjaks. Eestlased ja eesti keel jäeti nii hoopis unustusse. Viimaks nõuti, et ka õpetamine koolis sünniks vene keeli. Kõige selle tagajärjeks oli, et lugeda ja kirjutada oskajate arv hakkas langema¹.

Pealegi hakati meie tegelasi ja seltse taga kiusama. Eesti Kirjameeste Selts pandi kinni ja mõned tegelased saadeti maalt välja. Tartu nimetati ümber koguni Jurjeviks. Jakobson kõike seda ei näinud. Ta suri enne venestamist 1882. a. Seesugune Vene valitsuse teguviis äratas suurt pahameelt ja tekitas umbusaldust valitsuse kui ka venelaste eneste vastu. Leidus eestlaste keskel siiski neid, kes vene politikat hakkasid

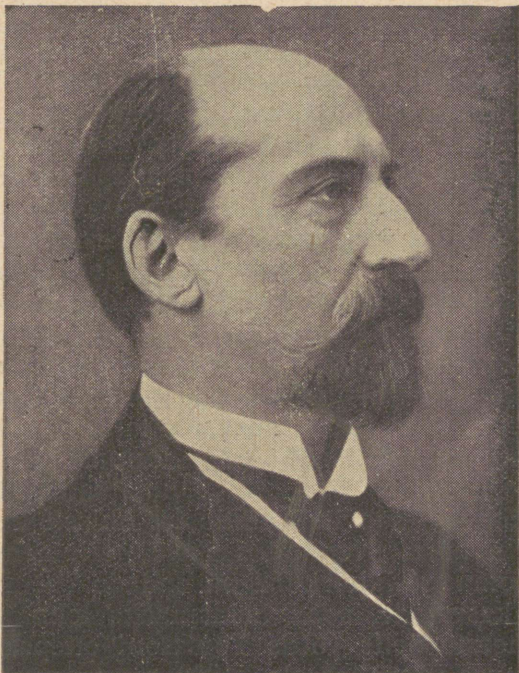
¹ Selleks mõjus kaasa ka üldine majanduslik kitsikus XIX sajandi lõpul. Huvi kooli vastu hakkas langema. Ka sakslased pöörasid 80. aastaist peale eesti koolile selja.

toetama. Nende hulgast olid tähtsamad J. Kõrv ja A. Grenzstein, „Oleviku“ toimetaja. Teised seevastu ei kaotanud julgust ja püüdsid venestamisele täie jõuga vastu töötada.

F. Üldine tõus eesti rahva elus XX sajandi alul.

1. Jaan Tõnisson. K. Päts.

Jaan Tõnisson. Venestamise vastu võitlejad koondusid Tartus ilmuva „Postimehe“ ümber. Selle toimetajaks oli esialgu dr. K. A. Hermann. Ta ei mõistnud leida ühtki tõ-

Jaan Tõnisson.

sist abinõu venestamise vastu võitlemiseks. Seepärast ei oldudki temaga rahul. 1896. a. astus „Postimehe“ toimetajaks noor ja julge seltskonnategelane Jaan Tõnisson. Ta oskas enese ümber koondada palju oma aja ärksamaid tegelasi ja rahvahulki. Tõnissoni esimeseks ülesandeks oli õhutada rahvuslikku iseteadvust. Rahvast ei tohi lasta ühegi võõra

mõju alla langeda. Vastasel korral rahvustatakse eestlased ümber kas venelasteks või sakslasteks. Peab selle eest hoolitsema, et eestlased end eestlastena tunneksid ja eestlasteks jääksid. On rahvas täie rahvusteadvuseni jõudnud, siis pole tal midagi karta.

Võitlus venestamise vastu. Venestamise vastu oli raske sel ägedal surveajal võidelda. Otseteed valitsuse vastu kirjutada ja ta tegevust hukka mõista ei tohtinud keegi. Kes seda tegi, langes raske karistuse alla, pealegi võidi kergesti leht sulgeda. Siiski peeti võitlust. „Postimehes“ näit. soovitati lastele emakeelt õpetada koduõpetuse kujul, sest koolis polevat aega seda teha.

Sama leht ei soovita vanemaile oma lapsi riigi poolt asutatud ministeeriumikoolidesse saata. Ta loeb paremaks valla- ja kihelkonnakoole. Kerkis uuesti päevakorrale ka emakeelsete era-keskkoolide asutamine. Venestamisele vastutööta- mine kandis vilja. Vähesed rahvustati venelaste poolt ümber. „Pajuvenelasi“ oli meil palju vähem kui „kadakasaksu“.

Tõnisson ei rõhutanud ainult rahva iseteadvuse süvendamist. Ta püüdis virgutada eestlasi, eriti põllumehi, ka edukamale tööle. Seegi pidi rahva iseteadvust tõstma, 90-dail aastail langesid viljahinnad ja talupoja sissetulekud vähene- sid. Et kitsikusest üle pääseda, soovitab Tõnisson enam tähelepanu juhtida karjakasvatamisele. Asutatagu ühispiima- talitusi Soome eeskujul ja töötatagu piima võiks ning juus- tuks ümber. Sel teel suureneksid talupoja sissetulekud. Tarvis olevat ka põllutöö õppekursusi korraldada ja põllutöökoole asutada. See kõik nõudis raha. Kuidas seda saada? „Postimees“ soovitab eestlastel ühiselt kokku astuda ja laenuasutisi luua. Nendest saaksid põllumehed laenu ja võiksid siis oma põlluharimist süvendada (põldusid paran- dada, karja kasvatada, sood heinamaaks teha jne.). Tartu Eesti Põllumeeste Selts võttis Tõnissoni ettepanekul laenu- asutise küsimuse päevakorrale. 1902. a. asutatigi sama seltsi eestvõttel Tartu Eesti Laenu- ja Hoiu-Ühisus. See oli esimene eesti pank. Sellele järgnes hiljemini hulk teisi. Niisuguse igapäevse rahuliku töö ja tegevusega jõuti üle raskeist surveaastaist.

Vastasrind. Konstantin Päts. Tõnissoni tagasihoidlik politika ei meeldinud paljudele. Nende etteotsa astus Konstantin Päts. Ta hakkas 1902. a. Tallinnas päevalehte „Teataja“ välja andma, millel oli võrdlemisi palju lugejaid.

K. Pätsi ümber koondunud eesti tegelased ei lugenud oma esimeseks ja tähtsamaks ülesandeks õhutada rahvuslikku iseteadvust. Nad tunnustasid küll rahvustunde süvendamist, kuid nõudsid seejuures puhtmajanduslikele küsimustele enam tähelepanu. Tööstusest ja kaubandusest ei kirjutavat „Postimees“ üldse. Samad tegelased, muutudes hiljemini käremeelseteks, nõudsid, et ka Vene valitsuse vastu julgemalt välja astutaks.

Samal ajal, kui Jaan Tõnisson etendas juhtivat osa Lõuna-Eestis, tegi sedasama Põhja-Eestis Konstantin Päts. Suurel määral ongi tema teene, et Tallinna linnavalitsuses 1904. a. pääsesid eestlased venelastega ühinedes juhtivale kohale. See oli julge ja tähtis samm. Tallinna eestlaste võit virgutab ka teiste linnade eesti soovt kodanikke julgemale tegevusele ja võitlusele. Saadi aru, et kokkuleppekatsed sakslastega, nagu tehti Tartus (1902), on asjatud. Samuti tunti, et eestlased moodustavad linnades juba küllalt tõsise jõu. Tarvis ainult seda koondada ja korraldada. Et just Põhja-Eestis enam tähelepanu juhiti puhtmajanduslikele küsimusile ja Tallinna eestlased esimestena linna-omavalitsuse eneste kätte võtsid, on arusaadav. Tallinna oli tööstuskaubanduslik linn. Siin oli jõukaid eestlasi enam kui kuski mujal. Kogu Põhja-Eestis oli sel ajal ligi paarsada vabrikut, kus töötas hulk töölisi. Lõuna-Eesti kandis enam põllumajanduslikku iseloomu, Põhja-Eestis seevastu oli põllumajanduse kõrval hästi arenenud ka vabrikutööstus.

Nii kasvas eestlaste seltskondlik tegevus, mis neid ette valmistas tuleviku suuremaile ülesandele, riikliku iseseisvuse loomisele.

2. Revolutsioon 1905. a.

Revolutsiooni põhjused. Lähemad võimalused Eesti elu arenemiseks lõi 1905. a. revolutsioon Venemaal. See aitas kaasa üldiseks tõusuks eestlaste elus.

Vene rahvas ei olnud oma riigikorraga sugugi rahul. Riiki valitses keiser ühes hulga ametnikkudega, kes rahvast palju ei hoolinud. Rahval mingisuguseid õigusi polnud. Teistes riikides oli rahval õigus oma saadikute kaudu ka riigivalitsemisest osa võtta. Venemaal aga seda polnud. Sõna-, trüki-, koosolekute-, ühingute- ja usuvabadus puudus. Ka isikupuutumatus oli tundmatu asi. Kes valitsuse vastu juhtus kõnelema või kirjutama, need areteeriti ja heideti vangis-

kotta või saadeti maalt välja. Elanikke võis politsei areteerida igal ajal ja pealegi põhjusi nimetamata. Valitsus mõistis rahvalt küll makse nõuda, rahvale anda aga mitte. Vähe kulutati näit. rahvahariduse peale. Seepärast oligi Venemaal kirjaoskamatute arv väga suur. Teid ei ehitatud ega korraldatud. Tööstuse ega kaubanduse eest ei hoolitsetud. Kõige rõhkem kulutati riigi sissetulekuist sõjaväele. Ka seda ei mõistetud hästi korraldada. 1904. a. puhkes Vene-Jaapani sõda, mis lõppes venelaste täielise kaotusega.

Revolutsiooni algus. Sõja kaotused näitasid kõigile, et riigivalitsemine on halbades kätes. Nüüd hakatigi julgemalt nõudma, et riigikorda muudetaks ja rahvale õigus antaks oma saadikute kaudu riigivalitsemisest osa võtta. Selles asjas olid ühes nõus peaaegu kõik rahvarühmad. Nii oli rahulolematu üldine. Peeti kõnesid ja korraldati koosolekuid keelust hoolimata. Selles asjas olid üliõpilased ning töölised kõige ettevõtlikumad ja julgemad.

Et riigivalitsust järeleandmisele sundida, korraldati 1905. a. sügisel üleriiklik streik. Liikumine raudteel jäi seisma, samuti ei töötanud post ja telegraaf. Töö jätsid seisma vabrikuis ka töölised.

17. okt. manifest. Kõige selle mõjul avaldas keiser Nikolai II 17. okt. (v. k.) 1905. a. manifesti, milles lubati rahvale suuri vabadusi. Selles öeldi, et kõigil on õigus vabalt oma mõtteid avaldada, koosolekuid pidada ja ühinguid asutada. Kodanikke lubati ka oma usku vabalt muuta: seni võidi küll vabalt kreeka-katoliku usku üle minna, sellest mõnda teise usku aga mitte. Manifestis oli ka öeldud, et siit peale ükski seadus ei hakka maksma riigivolikogu, s. o. rahvasaadikute heakskiitmiseta. Need üldised lubadused ei rahuldanud laiemaid rahvahulki. Seda enam, et pealinnas, Peterburis, manifesti väljakuulutamise päeval koguni rahva peale lasti. Rahutused kestsid edasi. +

Revolutsiooniline liikumine Eestis. Rahutused kandusid meiegi kodumaale. Ka siin poldud Vene riigis valitseva korraga rahul. Pealegi olid meie kodumaal maaolud halvad. Talurahvale müüdi küll maid, kuid maa hind oli liiga kõrge. Seepärast jäi suurem osa rahvast maata. Viimased kas rändasid välja, või asusid linna vabrikutöölisena, või elasid maal rentnikkude, moonakate, popside ja põllutöölisena. Rahul polnud oma seisukorraga peremehed, kuid veel vähem leppisid valitsevate oludega maata inimeste hulgas ja vabriku-

töölised. Liikumine algas kõige pealt linnades, kus töölised koosolekuid pidasid ja 8-tunnilist tööpäeva nõudsid. Kõige rahutumad olid töölised Tallinnas, kus töötas hulk vabrikuid. Linnadest levis liikumine maale. Algas mõisade rüüstamine ja põletamine. Paljud neist muudeti maata inimeste poolt varemeiks. Selleks mõjus osalt kaasa 28. nov. Tartus ära peetud üldine rahvaasemikude koosolek, millest osa võtsid valdade ja ühingu saadikud. Koosolijate keskel puudus üksmeel. Nad jagunesid kahte rühma. Mõlemad võtsid rea otsuseid vastu. Käremeelsete otsused nõudsid, et asutaks otseteed Eesti olude ümberloomisele. Maata inimesed said sellest omanoodi aru ja asusid mõisade rüüstamisele. Nende peapüüd oli mõisade jagamine. Sellele vastasid mõisnikud vana harjunud kombe järele: nad kutsusid vene väed rahvast vaigistama. Varsti ilmusid sõdureist karistussalgad ja algasid mõisnikkude juhatusel kättemaksu. Mitusada inimest surmati, paljud heideti vangikotta või saadeti maalt välja. Nii summutati mõisnikkude vastu sihitud revolutsiooniline liikumine meie kodumaal.

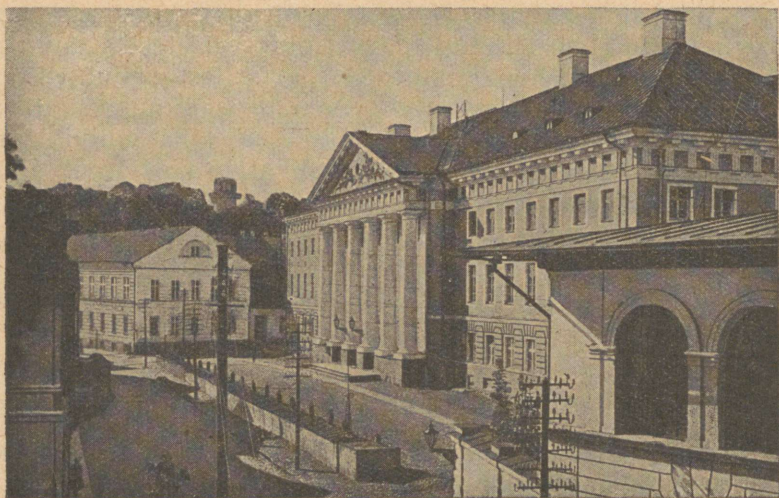
3. Pärast revolutsiooni.

1905. a. revolutsiooni tulemused. Sõna-, trüki- jne. vabadus. Erakondade võitlus ja selle tähtsus. Siiski oli 1905. a. liikumisest eesti rahvale kasu. Ta aitas kaasa eestlaste elu üldisele tõusule. 17. oktoobri manifesti põhjal astus mõne aja pärast riigivolikogu kokku. Saadikute valimise eel käis kihutustöö, mida tegid tekkinud erakonnad oma sihtide tutvustamiseks valijaile.

Kihutustöö ja muu erakondade tegevus vajas trüki-, sõna- ja koosolekutevabadust. Nimetatud vabadused hakkasidki maksma, kuigi piiratud kujul. Kõige selle tagajärjel muutus elu liikuvamaks, saades uut jõudu ja värskust. Eriti palju elevust tõid kaasa erakonnad ja nendevaheline võitlus. Eestis oli tol ajal kolm suuremat erakonda: Jaan Tõnissoni rahvuslik eduerakond, siis radikaalid ehk käremeelsed rahvuslased K. Pätsiga eesotsas ja sotsialistlik tööliste erakond. Viimase tähtsamaks ja juhtivaks tegelaseks oli M. Martna. Esimesed kaks erakonda nõudsid ainult osalisi parandusi mõõdukuse piirides ja tunnustasid sealjuures eraomandust. Sotsialistid õpetasid, et eraomandus peab kaduma. Vabrikud, töökojad, maa ja muu eraomandus

peab ühiskonna kätte minema. Niisugusel teel kaoks ühe inimese kurnamine teise poolt. Igaüks peab tööd tegema ja tasu saama selle järele, kui palju ja kui hästi ta uusi varasid suudab luua.

Emakeelsed koolid. Hoogsamalt hakkas edenema ka meie koolielu. Emakeelele anti koolides enam õigusi. Seni sündis õpetamine esimesest õppeaastast peale vene keeles, millest õpilased väga vähe aru said. Nüüd lubati kahel esi-

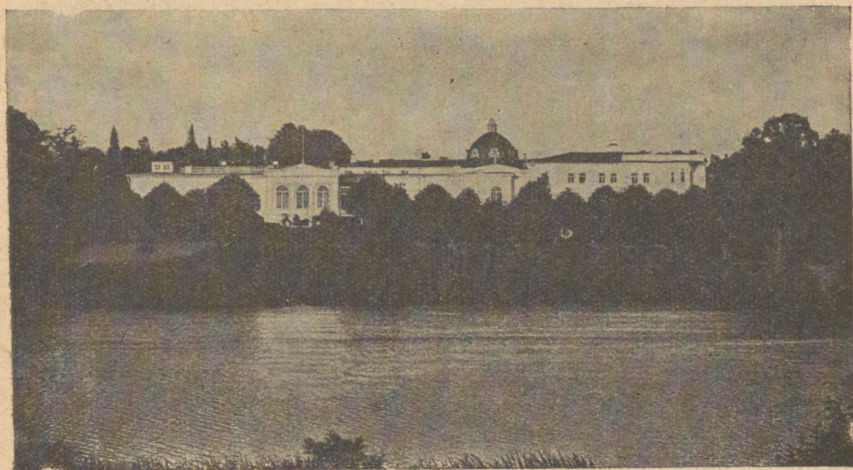
Tartu ülikool.

mesel õppeaastal lapsi emakeeles õpetada. Peale selle anti luba emakeelseid era-keskkoole asutada. Koolide ülevõtmine on harilikult suurte väljaminekutega seotud. Et raskustest üle saada, hakati haridusseltsi asutama. Need asutasid koole ja pidasid neid ka ülevõtmine. Esimene eestikeelne keskkool, Eesti tütarlaste gümnaasium, asutati Tartus 1906. a. Sellele järgnesid teised. Haridusseltsid levitasid haridust ka teisel teel. Nad asutasid raamatukogusid, lugemisringe ja korraldasid üldharidusliku sisuga kõnekoosolekuid.

Eesti Kirjanduse Selts. Tähtsam seltsidest oli Eesti Kirjanduse Selts, mis asutati 1907. a. Villem Reimani eestvõttel venestamisajal suletud Kirjameeste Seltsi asemele. Tema ülesandeks on eesti keele, kirjanduse ja ajaloo uurimine ning kirjanduse arvustamine.

Selts on seni hulga väärtuslikku tööd teinud. Ta annab välja oma ülesannete teostamiseks ajakirja „Eesti Kirjandust“, rääkimata raamatuid, mis iga aasta seltsi toimetusel ilmuvad. Eesti Kirjanduse Seltsi ümber koondusid kõik tolle aja tähtsamad kirjanikud ja teadlased, peasjalikult vanema põlve esindajad.

„Noor-Eesti“. Nooremad ja vabameelsemad kirjanikud asutasid juba varemalt „Noor-Eesti“ rühma ja hakkasid välja andma oma töid „Noor-Eesti“ albumeis, kirjanduse, kunsti ja teaduse ajakirjas „Noor-Eesti“ ja ka iseseisvate raamatute kujul.

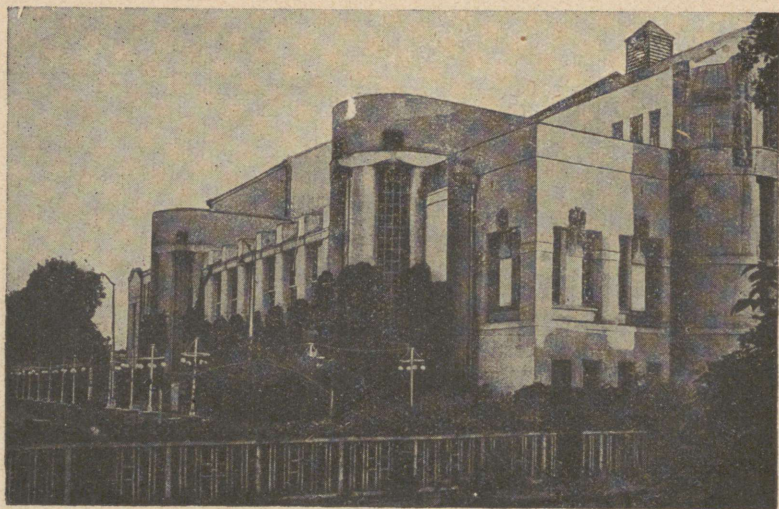

Eesti Rahva Muuseum.

Eesti Rahva Muuseum. Aasta hiljem (1908) asutati Tartus Jakob Hurda mälestiseks Eesti Rahva Muuseum. Siin leiab aset mitte ainult meie äineline vanavara, vaid ka kirjandus ja kunst. Muuseumis peab peegelduma meie elu kõigist aegadest. Muuseumis on välja pandud tarbeasju, tööriistu, rahvarõivaid, ehteasju, kirjandust ja kunstitöid. Nii võime muuseumi kogutud asjade kaudu luua enesele selge pildi eesti rahva mineviku elu-olu kohta.

✕ **Tõus majanduslikus elus. Pangad.** XX sajandi alul näeme tõusu Eestis mitte ainult seltskondlikus ja vaimses, vaid ka majanduslikus elus, eriti peale 1905. a. Kuni kahekümenda sajandini oli eestlastel raske oma põllumajandust

paremale järjele tõsta. Puudus selleks kapital: rahval oli raha vähe. Laenata polnud ka kuskilt, sest eestlastel panku ei olnud. Need olid ainult sakslastel. Sinna võeti küll hea meelega eestlaste käest raha hoiule, kuid sealt laenu saada oli eestlastel väga raske. Nii olid eestlaste rahasummad, mis aastate jooksul ja suure vaevaga kogutud, sakslaste kasutada. Et sakslaste mõju alt pääseda, otsustati asutada eesti pangad. Rikkaid rahamehi eestlastel polnud, kes oleksid võinud üksi panku asutada. Seepärast tehti seda ühiselt. Nagu

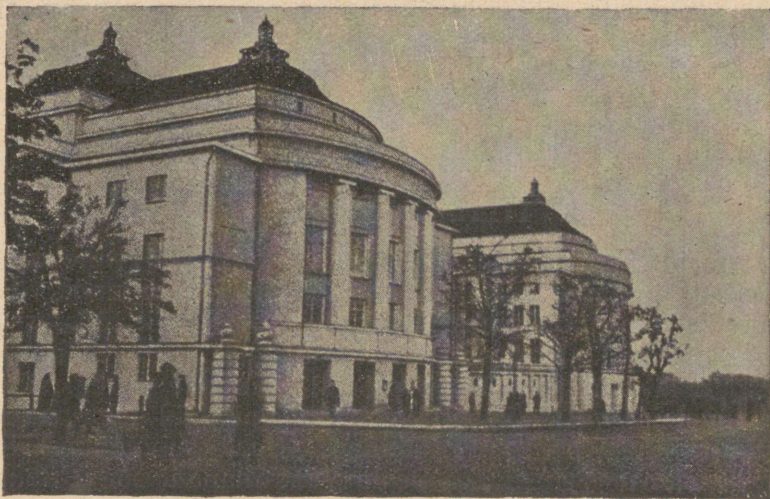

Tartu eesti teater „Vanemuine“.

juba kuulsime, asutati esimene ühistegeline pank, Tartu I Laenu- ja Hoiu-Ühisus, 1902. a. Selle eeskujul asutati lähemal aastail rida teisi samalaadilisi ja ka vastastikuseid krediitühinguid. Võrdlemisi lühikese ajaga tekkis üsna tihe võrk mitmesuguseid eesti rahaasutisi, panku. Neist oli eestlastel võimalik laenu saada nii maaparanduseks kui ka tööstuslike ja kaubanduslike ettevõtete rajamiseks.

Ühispiimatalitused ja teised ühingud. Ühistegeliste rahaasutiste edu virgutas eestlasi asutama teisigi ühistegelisi ettevõtteid. Eesti teravili ei suutnud vene omaga võistelda. Vene mustmullamaad andsid head saaki ja sealt tulev vilili oli palju odavam. Seepärast hakati meil suuremat rõhku panema karjakasvatamisele. Selleks sai talupoeg laenu eesti pank-

dest. Pankade toetusel asutati ka ühispiimatalitusi, kus piim võiks ja juustuks ümber töötati. Eesti või ja juust olid kõrge väärtusega ja seepärast otsitavad. Neid saadeti suurel määral Peterburi ja osalt ka välismaale. Karjakasvatamise edendamiseks suurenesid talupoja sissetulekud ja paranes ta ainealine seisukord. Praegu saadetakse eesti võid ainult Lääne-Euroopa riikidesse, näit. Rootsi, Inglis- ja Saksamaale. Ühispiimatalitustega seltsisid majandus- ja tarvitajateühingud. Esimesi asutasid ainult põllu-

Tallinna eesti teater „Estonia“.

mehed, et ühiselt osta põllutööriistu ja muud kaupa. Teisi aga kõik tarvitajad, et tarvisminevaid kaupu otseteed valmistajailt osta. Tarvitajateühingute siht on oma liikmeile odavat ja head kaupa muretseda. Peale seninimetatud ühingute asutati veel näit. masinatarvitajate-ühinguid, turbaühinguid jne.

Eesti põllumajandust ja karjakasvatamist aitasid edendada ka mitmesugused kursused, mis põllumeestele korraldati. Ametisse seati ka põlluteadlasi, agronome ja karjakasvatamisinstruktoreid. Kõo mõisasse asutati esimene Eesti põllutöökool.

Ühistegelise liikumise tähtsus. Ühistegelisel liikumisel ja sellega kaasas käival ainelisel tõusul oli suur mõju ka meie

vaimsele elule. Kõige pealt astusid inimesed ühingute kaudu üksteisele lähemale, õppisid koos töötama ja ühiselt oma sihte saavutama, kasvatades sel teel ühistunnet ja arendades majanduslikku elu. Teiseks võimaldasid ühistegelised rahaasutised ja üldine jõukus suurte moodsate kivist teatrimajade ehitamise. Nii ehitati Tartusse „Vanemuine“, Tallinnasse „Estonia“, Pärnusse „Endla“ ja Valka „Säde“. Ka leidsid rahaasutiste poolt toetust meie emakeelsed koolid. Neile ja teistele kasulikkudele asutistele määrasid pangad teatava osa oma iga-aastasest puhaskasust. Tõus Eesti vaimses, ühiskondlikus ja majanduslikus elus valmistas rahvast ette tuleviku iseseisva riikliku elu jaoks.

G. Eesti riikliku iseseisvuse tekkimine.

1. Ilmasõda 1914—1918.

Ilmasõja põhjused. Euroopa suurriikide vahekorrad teravnesid viimaseil aastakümneil alatasa. Majanduslik võistlus oli selle peapõhjuseks. Suurriigid olid kõik tööstus- ja kaubandusriigid. Nad valmistasid üksteise võidu kaupu ja saatsid neid müügile. Kuhu müüa? Kaupade müügi sihiga püüti üksteise võidu kasulikke kaubalepinguid teha majanduslikult vähem arenenud riikidega. Hea kaubalepingu tegi näit. Saksamaa Venemaaga peale Vene-Jaapani sõda; Saksamaa sai muu seas õiguse üsna vabalt kaupu Venemaale müüa. Leping oli Saksamaale äärmiselt kasulik, Venemaale aga kahjulik, — nii kahjulik, et Venemaal ei tohtinud selle üle kirjutadagi. Teistes suurriikides tekitas see leping muidugi pahameelt. Kasulikke kaubalepinguid püüti teha ka teiste väiksemate riikidega. Häid kaubaturge võis leida peale selle rikastes lõuna- ja idapoolsetes maades, kus elasid vähearenenud rahvad. Ka nende, s. o. asumaade pärast pidasid suurriigid võitlust. Asumaad on tähtsad mitmesugustel põhjustel. Kõige pealt võivad sinna välja rännata need, kes kodumaalt tööd ei leia. Teiseks võib sinna kaupu müüa ja sealt ka mitmesuguseid tooresaineid välja vedada.

Pinnuks silmas teistele oli just Saksamaa, kelle odavad kaubad tungisid igale poole. Samuti püüdis Saksamaa enesele uusi asumaid juurde saada. Nii muutusid vahekorrad aegamööda ikka teravamaks. Sellega käis kaasas ka riikide relvastumine, s. t. riigid seadsid endid ikka enam sõjariistu

ja suurendasid nii maa- kui ka mereväge. Esirinnas sammus selles suhtes Saksamaa. Viimati puhkeski 1914. a. sõda, maailmasõda.

Sõja algus. Sõja tõukeks sai Austria-Ungari troonipärija surmamine Sarajevos ühe gümnaasiumiõpilase-serblase poolt. Selle asja kaassüdlaseks pidas Austria-Ungari Serbiat, sest Serbia isamaalased õlevat teinud Austria-Ungari vastu kihustööd. Serbiale pandi ette äärmiselt rasked tingimused. Nende täitmine oleks kaotanud Serbia iseseisvuse. Sõda sai nii 1914. a. möödapäästamatuks. Euroopa riigid jagunesid kahte leeri. Ühelt poolt Austria-Ungari, Saksamaa ja mõned väiksemad riigid, teiselt poolt Serbia kaitseks Venemaa, kellega ühinesid Prantsusmaa, Inglismaa ja Itaalia. Nii ühte kui teise leeri kuuluvad riigid olid juba enne sõda üksteisega lepingus. Sõja kestel ühinesid viimastega Põhja-Ameerika Ühendriigid. Sõda oli kõige suurem, mida ajalugu tunneb, ja nõudis väga palju ohvreid. Tähtsat osa etendasid selles sõjas hiiglakahurid, kuulipildujad, lennukid, tankid ja lämmastavad gaasid. Sõda kestis kaua, lõppedes 1918. a. Saksamaa kaotusega.

Vene tsaristliku valitsuse püüd rahu teha. Sõja esimesil aastail oli saksa sõjavägedel suur edu. Nad vallutasid osa Põhja- ja Ida-Prantsusmaast ja läänepoolse osa Venemaast. Kogu praegune Poolamaa ja lõunapoolne osa Lätimaast kuni Riia linnani langes sakslaste kätte. Selleaegsele Vene riigivalitsusele ühes keiser Nikolai II-ga paistis, et ilmasõda Venemaale mingit tulu ei too. Seepärast otsustati oma lepinglastest lahti öelda ja Saksamaaga rahu teha. Salajased läbirääkimised olid juba käimas.

Revolutsioon Venemaal 1917. a. Niisuguste riigivalitsuse kavatsustega ei olnud suurem osa vene rahvast päri. Pealegi näitasid sõjalised kaotused, et riigivalitsus on halbades kätes. Otsustati mässu tõsta ja senine valitsus kukutada. Revolutsioon puhkes 1917. a. veebruarikuul. Püüti küll sõjavägede abil rahu jälle maksmata panna, kuid tagajärjete: sõjaväed ühinesid mässajatega. 28. veebruaril kukutati keisri-valitsus ja riigi etteotsa astus Vene Ajutine Valitsus.

Viimane pidi riiki valitsema, kuni rahvasaadikuist kokkukutsutav Asutav Kogu võimu enese kätte võtab ja riigikorra kindlaks määrab. Ajutine Valitsus ei saanud aga vabalt teotseta. Ta tegevusse segas end revolutsiooni ajal tekkinud

Peterburi tööliste ja sõdurite nõukogu. Viimane valvas selle järele, et Venemaa tulevane riigikord saaks töölistele meelepärane. Töölised kartsid, et võim ka uue korra puhul läheb jõukamate kätte. Pealegi nõudis tööliste nõukogu sõja rutulist lõpetamist, mida Ajutine Valitsus aga kuulda ei võtnud ja võtta ei võinudki. Ammuigatsetud sõna-, trüki-, ühingute-, koosolekute- ja ka streigivabadus pandi maksma nõukogude survele sõja-seisukorra peale vaatamata. Kaotati seisuse ja rahvuse eesõigused ja lubati uued omavalitsused maksma panna. Omavalitsus hakkas maksma koguni sõjaväes. Nii tekkis riigis nagu kaks võimu, kes teineteisega tülitsedes viisid Venemaa anarhiani.

Kerenski Ajutise Valitsuse eesotsas. Viimaks kujuneski nii, et mõõdukad jõukamate kihtide esindajad lahkusid valitsusest ja valitsuse etteotsa sai tööliste huvide kaitseja sotsialist Kerenski. Nüüd arenesid sündmused ruttu. Juba varakult enne Asutava Kogu kokkukutsumist kuulutati Venemaa demokraatlikuks vabariigiks. Igaüks püüdis antud vabadust kasutada oma huvides. Algas aeg, mida mõned nimetavad „kuldseks“ ajaks. Üks kõnekoosolek järgnes teisele. Räägiti, mida süda soovis. Kõnelemishaigus tungis ka sõjaväkke. Riigikaitsest enam palju ei mõeldud.

Korralagedus sõjaväes. Korralagedus kasvas aegamööda ikka suuremaks ja võim läski rindel viimaks sõdurite kätte. Tõsised peremehed olid sõjaväes väeosade komiteed, kes endid ülemate tegevusse segasid ja peaasjalikult käisid ainult sõdurite ja tööliste nõukogu juhtnõõride järele. Kui näit. ülem andis oma väeosale käsu tulelinile minna, siis otsustas sõdurite komitee seda käsku mitte täita: — ei olevat tarvidust, põhjust. Kauaigatsetud vabadust mõistsid kasutada käremeelsed sotsialistid, enamlased. Nad tegid tööliste ja sõdurite keskel kihutustööd, et sõda Saksamaa ja Austria-Ungariga lõpetataks. Sõjavägi oli juba mitu aastat sõdinud ja sõjast tüdinud. Seepärast olid enamlaste mõtted neile väga meelega järele.

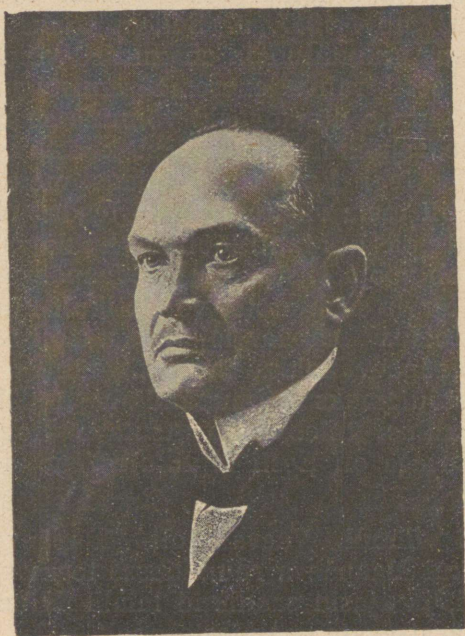
Enamlased võimul. 1917. a. oktoobrikuul pääsesidki enamlased tööliste ja relvastatud, s. t. sõjuriistus sõdurite abil võimule. Riigi valitsemise võtsid eneste kätte enamlaste juhid Leniniga eesotsas, tugeses sealjuures tööliste ja sõdurite nõukogudele ja komissaridele, kes koha peal valitsusevõimu esindasid. Võimule pääsedes hakkasid enamlased kommunistlikku korda maksma panema. Algas vabrikute,

mõisade ja muude ettevõtete ülevõtmine ja riigi omaks tunnistamine, kuigi rahva suur enamus oli selle vastu. Kõik see sündis äärmise vägivallega. Kes julges vastu seista, see kas vangistati või lasti jalamaid maha.

12

2. Eesti vabadusvõitlus.

Eesti maavalitsemise seadus. Maapäev astub kokku ja kuulutab end kõrgema võimu kandjaks Eestis. Eestlased olid esimesed, kes mõistsid kasutada Ajutise Valitsuse luba-

Konstantin Päts.

dust kaotada rahvuslikud kitsendused. Juba varakult töötasid eesti haritlased välja ajutise maavalitsemise ehk autonoomia seaduse, mis 12. apr. 1917. a. Vene Ajutise Valitsuse poolt kinnitati. Selle seadusega ühendati Liivimaast Eesti osa Eesti-maa üheks kubermanguks, mille komissariks nimetati Jaan Poska. Maavalitsemine pidi toimuma Maavalitsuse ja Maapäeva ehk Maanõukogu kaudu, kusjuures ametnikeks pidid olema ainult eesti keelt oskajad. Omavalitsuse ülesanne oli hoolt kanda koolide, tervishoiu, teede ja maksude võtmise

eest. Nii pea kui omavalitsuse-seadus oli kinnitatud, algasid maapäeva valimised. Maapäev astus kokku 14. juulil. Seega algas meie ajaloos uus ja tähtis ajajärk. Ligi 700 aastat olime maavalitsemise õigusest ilma olnud, nüüd saime selle. Maapäev valis oma liikmete hulgast maavalitsuse liikmed Konstantin Pätsiga eesotsas. Lühikese ajaga võeti vene ametiasutistelt asjatoimetused üle ja venelaste asemele seati eesti keelt oskavad ametnikud.

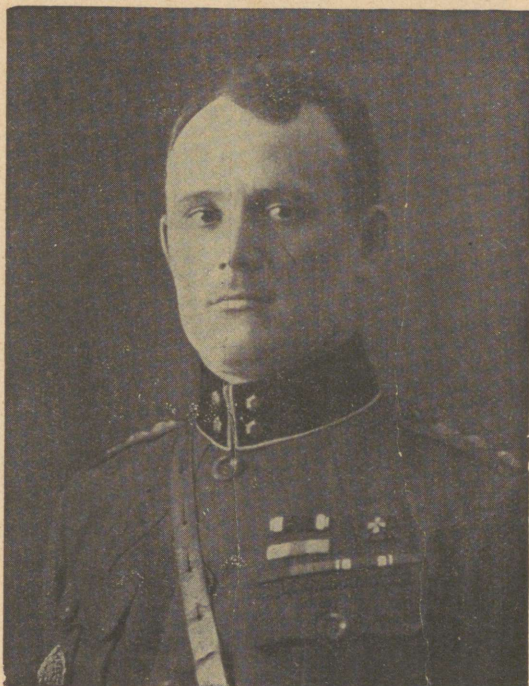
Samal ajal asuti riigivalitsuse loaga eesti polkude loomisele. Valitsus lootis, et rahvuslikes polkudes on kergem sõjaväelist korda alal hoida. Maavalitsuse töö suutis kesta vaevalt kuni 28. nov. 1917. a. Selleks ajaks oli Venemaal Kerenski valitsus kukutatud ja enamlased võidule pääsenud. Nad hakkasid eesti rahva enesemääramisõigusi piirama ja tööliste ning sõdurite nõukogusid võimule seadma. Tallinna enamline ja peasjalikult venelastest koostuv nõukogu Anveldiga eesotsas tegi kavatsusi, kuidas meie maavalitsust hävitada. See oli meie riigitegelastele teada. Nad leidsid, et muud pääseteed pole, kui lahti lööbuda hukkuvast Venemaast. Sama mõtte leiab sooja vastukõla ka Maapäeva liikmete hulgas. Nüüd on tarvis seda mõtet võimalikult kiiresti ellu viia, sest enamlaste otsus Maapäev laiali saata oli teada. 28. nov. 1917. a. tuli Maapäev kokku ja võttis tähtsa otsuse vastu. Ta kuulutas, et ülemaks võimukandjaks on Maapäev, kelle käske ja korraldusi tuleb täita Asutava Kogu kokkutulekuni. Selle otsusega oli Eesti lõplikult Vene riigi võimu alt lahti lööbunud.

Enamlased võimul. Vaevalt oli Maapäev oma otsuse vastu võtnud, kui Maapäeva ruumidesse tormasid enamlased, punakaartlased, ja ajasid saadikud laiali. Mitmed neist said koguni lüüa märatsevate enamlaste poolt.

Maapäeva laialisaatmisele järgnes omavalitsuse-asutiste ülevõtmine enamlaste poolt. Oma tegevuse lõpetas ka Maavalitsus.

Võim läks enamlaste kätte mitte ainult Tallinnas, vaid ka teistes linnades ja maal. Algas mõisade ja teiste ettevõtete ülevõtmine. Korraldati punakaart ja pandi käima uued „kohtud“, revolutsioonilised tribunaalid. Kohut mõisteti neis nende kodanikkude üle, kes kuidagi viisi paistsid kahtlased enamlaste vastased. Kohtunikeks olid enamlaste poolt valitud mehed, kes seadusi ei tundnud ega tunnustanud. Otsused tehti oma heaksarvamuse järele ja asjaolusid arvestamata.

Eesti iseseisvus kuulutatakse välja. Enamlaste valitsus ei kehtnud meie maal kuigi kaua. Vene enamlased olid rahvale rahu lubanud ja nad täitsid selle maksku mis maksab. 1917. a. detsembrikuul tegi Vene enamline valitsus Brestis Saksamaaga rahulepingu, mille järele viimasel oli õigus Baltimaad Soome laheni ja Narva jõeni oma võimusesse võtta (okupeerida), korra jaluleseadmiseks siia

Eesti sõjavägede ülemjuhataja kindral Laidoner.

politseivägesid saates. Eestlastele oli aga selge, et sakslased lihtsa korra-jaluleseadmiselega ei lepi, vaid püüavad kogu Eestimaad Saksamaaga ühendada. Seisukord oli väga raske. Meie Ajutise Valitsuse ja Maapäeva asemikud olid juba varakult nõu pidanud, kuidas eesti rahva iseseisvust välja kuulutada. Nüüd otsustati seda teha enamlaste lahkumise ja sakslaste tuleku vahel. See läiski korda. 24. veebruaril 1918. a. ilmus Maapäevade asemikkude allkirjaga manifest, mis kuulutas Eestimaa iseseisvaks demokraatlikuks vabariigiks. Sellest päevast peale loetak-

segi meie riigi algust. Et kiiremini teotseda, anti võim samal päeval kolmeliikmelise Eestimaa Päästekomitee kätte, kuhu kuulusid K. Päts, Jüri Vilms ja K. Konik. Päästekomitee seadis varsti kokku esimese Eesti valitsuse, mille eesotsas seisis peaminister K. Päts.

Aseadmiral Pitka.

Saksa okupatsiooni aeg. Esimene Eesti ministeerium püsis vaevalt öö-päeva. 25. veebruaril sammusid Saaremaalt tulles Saksa okupatsiooniväed Tallinnasse, hoolimata Eesti iseseisvusest. Post, telegraaf ja raudteejaam võeti otseteed oma võimusesse. Teine Saksa sõjavägi liikus Lätimaa poolt ja vallutas Tartu. Nüüd algas karm okupatsiooni-aeg. Mida kõige enam kardeti, läks täide. Saksa sõjaväeline võim teotses Balti mõisnikkude näpunäidete järele nagu võidetud maal. Tartu kohalik sakslaste ajaleht avaldas okupatsioonivägede ilmumisel kirjutise pealkirja all „Häda võidetuile“. Selles sihis toimetatigi. Iseseisva Eesti Maapäev ja

muud omavalitsuse-asutised aeti laiali. Eesti keele asemele astus kõigis asutistes ja osalt ka koolides saksa keel¹. Eesti ajalehed suleti. Kõned ja koosolekud keelati ära. Igale poole, linna ja maale, paigutati saksa sõjaväed. Maad valitsesid saksa komandantuurid. Eesti toidutagavarad juhiti Saksa-maale, kus neist oli suur puudus. Eesti tähtsamad seltskonnategelased vangistati või saadeti Saksamaale vangilaagrisse, nagu sündis Konstantin Pätsiga. Kui sakslased olid

Sõdureile jõulukinke valmistamas („Ühistöö“).

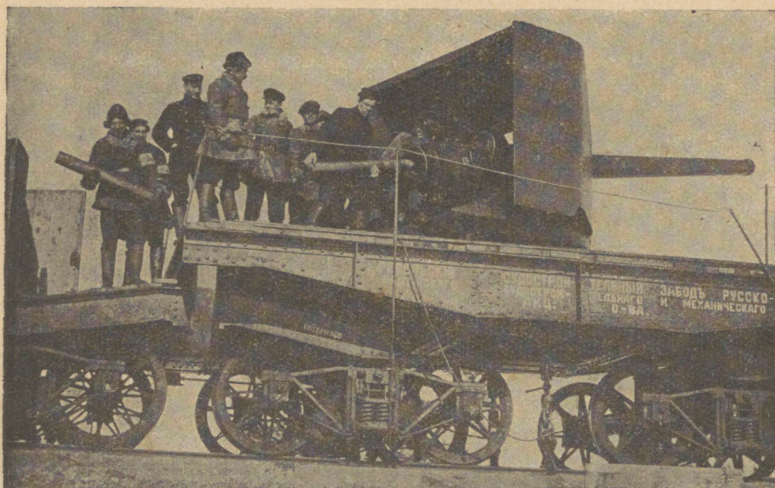
oma võimu kindlustanud ja rahvalt võtnud eneseavalduse võimalused, algasid eeltööd Eesti liitmiseks Saksamaaga².

Rahvale püüti selgeks teha, et Eestil iseseisva riigina tulevikku pole. Ta peab alistuma kas sakslastele või vene enamlastele. Hakati allkirju korjama palvekirjale, milles paluti Eestimaa Saksamaa külge liita. Õnneks ei läinud see korda. Niipalju asjast arusaamist oli eestlastel siiski. Nüüd kutsuti Riiga 10. aprillil 1918. a. ühendatud Eesti, Liivi ja Kura maapäev kokku. Sinna kutsuti ka vallavanemate esindajad. Viimased pidid kogu rahva nimel rääkima ja

¹ Eestikeelseiks jäid näit. valla- ja eesti maakoolid.

² Kavatseti eestlasi ja lätlasi ühendada üheks Balti hertsogiriigiks, mis seisaks Preisi kuninga valitsuse all.

hääletama Eesti ühendamise poolt Saksamaaga. Ka siin ei läinud sakslaste lootused täide. Vallavanemate esindajad lugesid juba varakult kokku seatud protestikirja ette ja ütlesid end sellega lahti igasugusest koostöötamisest balti mõisnikkudega. Ligi 8 kuud kestis Eestis raske Saksa okupatsiooni surve. See lõppes alles siis, kui liitriikide väed 1918. a. sügisel purustasid Prantsusmaal Saksa sõjalise jõu, millele järgnes revolutsioon Saksamaal. Algas saksa vägede lahkumine meie maalt.

Kaugelaskja merekahur soomusrongil.

Eesti saatkond välismail. Okupatsiooni ajal töötas välismail Eesti riigi kasuks selleks saadetud saatkond. Saatkonna energilise tegevuse tagajärjel tunnustasid meie tegelikku iseseisvust Inglise, Prantsuse ja Itaalia valitsus. Nii oli Eestile kindlustatud liitriikide poolehoid.

Lahkuvate saksa vägede kannul valgusid üle piiri enamlaste salgad. Nõukogude Vene valitsus arvas olevat paraja aja kätte jõudnud, et Eestimaad jälle Vene külge liita. Üks vene riigimees ütles: „Meie peame lahkuvate saksa vägede järele piirimaadesse tungima, et seal takistada kohalikkude valitsuste tekkimist. Tallinna, Riia, Lübbavi peavad meie omaks saama.“

Eesti sõjaväeline seisukord okupatsiooni lõppemise järel. Tegevusse astunud Ajutisel Valitsusel peaminister K. Pätsiga eesotsas oli äärmiselt raske riiki pealetungiva vaenlase vastu

kaitseda. Noorel riigil polnud raha, polnud ka sõjaväge. Okupatsioonivõimud olid eesti polgud laiali saatnud ja sõjariistad ära võtnud. Selle asemel, et neid tagasi anda, heideti püssilukud merre. Sama saatust sai osaks ka kahureile. Nii jätsid lahkuvad saksa väed meid täiesti sõjariistuta. Seda tehti seks, et meie iseseisvust hävitada, mis Saksamaa vas-

Kolonel Parts.

taste, liitriikide poolt hiljuti leidis tunnustamist. Siiski õnnestus Ajutisel Valitsusel aegamööda kaitset luua. Püssilukud toodi merest välja, püssid ja kahurid parandati ära ning jagati riigikaitsejaile välja. Neid oli alul väga vähe. Vaenlasele võidi vastu saata vabatahtlikkude salku keskkooliõpilasist, ohvitserest ja kaitseliitlasist. Kaitseliidu asutamine kuulutati välja juba järgmisel päeval (12. nov.) peale Ajutise Valitsuse tegevusseastumist. Meie esimesed mobiilsatsioonid ei andnud soovitavaid tagajärgi.

Välisabi soetamine. Vahepeal korraldati välisabi. Soomest saadi abi nii sõjariistus kui rahas, hiljemini ka vabatahtlikkudepataljoni kujul, mille lõi ooberst Kalm. Viimane sai osava sõjavägede loojana kuulsaks Soomes, kus samuti võitlust peeti enamlaste vastu. Abi lubasid ka inglased, kes saatsid hiljemini sõjariistu ja ka oma laevastiku Tallinna alla.

Ülemleitnant Kuperjanov †.

Enamlaste väed tungivad Eestisse. Alul viibis välisabi. Seepärast pidid meie vähesed kaitsesalgad vaenlaste suuremate vägede eest taganema. Need tungisid Eestisse kahesuunas, Narva ja Pihkva kaudu. Taganedes korraldati rahva-väge ja muretseti sõjariistu, et siis venelastele vastu astuda ja ta maalt välja lüüa. Samal ajal korraldati ka abiandmist haavatuile ning sõdureile pesu ja riiete õmblemist. Kihav töö leidis aset nii linnas kui maal. Vaenlane tungis ikka enam sisemaale. Ta kätte langesid üksteise järel Narva ja Rakvere, siis Võru, Valga ja Tartu. Siit ligineti Viljandile,

Paidele ja Tallinnale. See kõik sündis 28. nov. kuni 22. detsembrini 1918. a. Rasket mõju avaldas eesti rahvasse Tartu langemine 22. detsembril.

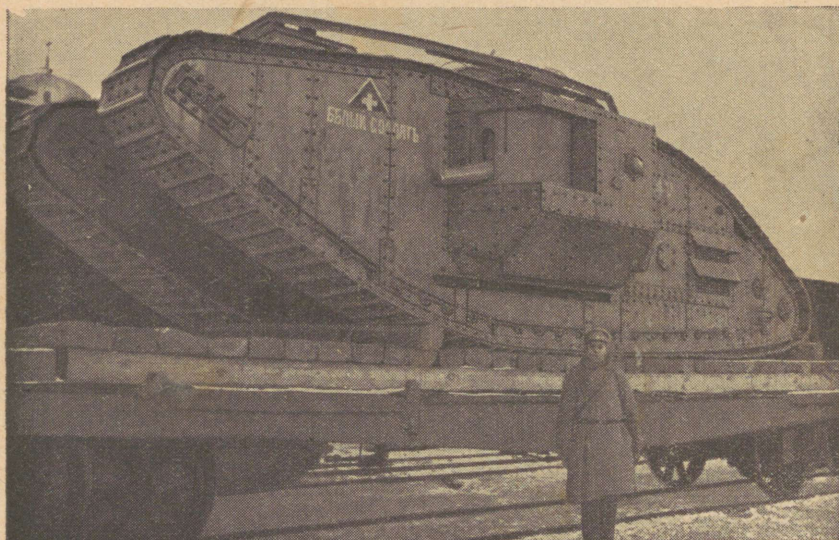
Eestlased korraldavad sõjaväge. Sõjaõnn kaldus meie poole jaanuari alul 1919. a. Seni (22. dets. 1918. a.) oli juba loodud sõjavägede ülemjuhataja koht ja korralikud väed. Ülemjuhataja kindral Laidoneri käske pidid kõik arvestama. Maad võtnud korralagedus hakkas kaduma. Loodi

Kahurikuuli lõhkemine. Kaitsekraavis olevad sõdurid tõmbuvad varju.

ka soomusrongid. 5. jaanuaril oli neid väerinnal juba kolm. Pandi alus Kuperjanovi partisanidepataljonile ja mitmele (näit. Kalevi Maleva, Tartu ja Tallinna) kaitsepataljonile. Soomusrongide looja kapten Pitka, kes aseadmiraliks ülen-dati, korraldas mereväge, mille aluseks sai miinilaev „Lem-bit“, mis novembrikuul sakslastelt ära võeti. Mere poolt ilmusid Tallinnat pommitama enamlaste laevad. Neile sõitis vastu inglise laevastik ja võttis enamlastelt ära (26. ja 27. dets.) kaks sõjalaeva, mis Eesti vabariigile kingiti. Seega pandi kindel alus meie sõjalaevastikule ja kindlustati pea-linn mere poolt. Inglise tegu tõstis rahva meeleolu ja lubas julgemalt tulevikku vaadata. Meie noor laevastik algas varsti oma tegevust.

Eesti vägede üldine pealetung. Hinnates väärikselt oma jõudu algas eesti sõjavägi julgemalt vastupanu. Vaenlase pealetungimine pandi seisma ja ta löödi Tallinna alt tagasi. Selleks ajaks oli ka osa soome abivägesid päralt jõudnud. Üldine pealetungimine algas ülemjuhataja käsul 7. jaan. 1919. a. Narva suunas algasid pealetungi kolm soomusrongi, mida toetas mõlemal pool raudteed teotsev jalavägi. Merekaldaid pommitas samal ajal merevägi. Vaenlane taganes

Loodekorpuse likvideerimise tõttu üks meile kuuluvaist tankidest.

12. jaanuariks olid Tapa ja Rakvere meie vägede käes. Rakverest lahkudes olid enamlased ligi 100 elanikku maha lasknud.

Lõuna-Eestis vallutati 11. jaanuariks Mõisaküla raudteesõlm, Ruhja, Tõrva alev ja Jõgeva, kuna soomusrongid jõudsid Vägevale. Tähtsaim saavutus oli siin Tartu vallutamine.

Tartu vallutamine. Enne kui ülemjuhataja sai selleks vägesid koondada, liikusid soomusrongid oma ettevõtliku ja julge juhi kolonel Partsi juhatusel Tartu poole. Samas suunas liikusid ka Kuperjanovi partisanid. Seda tehti seks, et ootamatu pealetungimisega venelasis kabuhirmu tekitada ja Tartut teda varitsevast hirmsast veresaunast päästa. Ka ei saanud soomusrongid Narva poole edasi liikuda, sest Rakvere taga

oli palju raudteesildu purustatud. 14. jaan. hommikul langesid meie vägede kätte Voldi jaam ja mõis ning Jänese sild Ema-jõel, siis Tähtvere mõis, mille järel soomusrongid Tartu jaama sõitsid, sundides taganema enamlaste soomusrongi. Selle järel vallutasid soomusrongide meeskonna rühmad ja Kuperjanovi partisanid linna. Tartu kiirest vabastamisest hoolimata olid põgenevad enamlased Tartus hirmsaimal kombel surmanud süütuid inimesi.

Kuulipilduja „Maximi“ pesa kaitsekraavis.

Narva vallutamine. Kõige selle aja vältusel tungisid meie väed Narva suunas edasi. Soome ja eesti vägede ühisel pealetungimisel langes Narva meie kätte 19. jaanuaril. Et Narvat vaenlase pommitamise eest kaitseda, tungiti Jamburi suunas edasi ja asuti kaitseseisukorda.

Lõuna pool ei arenenud meie vägede tegevus nii kiiresti. Siin püüdis vaenlane koguni peale tungida ja kaotatud kohti tagasi võita. Reola mõis Tartu lähedal langeski 18. jaan. nende kätte, kuid ainult lühikeseks ajaks. Suurendati sõjaväge, et üldist pealetungi alustada Lõuna-Eesti

vabastamiseks. Selleks ajaks jõudis kohale ka kolonel-leitnant Kalmi „Põhja poegade“ rügement.

Valga langeb eesti vägede kätte. 28. jaan. ilmus käsk Valga vallutamiseks. Selle ülesande teostamiseks liikusid Tartu poolt soomusrongid, Kuperjanovi partisanid, „Põhja pojad“ ja Tartu kaitsepataljon. Ruhja poolt pidid Valka tungima kitsarööpalised soomusrongid. Tegelikult otsustasid Valga saatuse lahingud Paju mõisa all. Siin sõdisid meie vastu ka enamlised läti polgud. Mitmekordse pealetungimise

Soomusrong tuleliinil. Kaugelaskja kahur „sülitab“ tuld.

järel vallutati 31. jaan. Paju mõis. Suurt julgust ja ettevõtlikkust osutas siin Kuperjanov. Paju mõis vallutati küll, kuid kõrge lunastushinna eest — partisanide juht Kuperjanov langes vaenlase kuuli läbi. Järgmisel päeval (1. veebr.) langes ka Valga.

Samal ajal kui Valga pärast võitlust peeti, liikusid meie teised väed Võru ja Petseri suunas. Esimene langes 1. veebr., teine 4. veebr. meie vägede kätte. Et lätlastele võimaldada endid korraldada, tungiti lõuna poole edasi ning püüti Marienburit ja Volmarit vallutada¹. Meie kätte langes esialgu ainult Marienburi. Nii oli Eesti oma üldpiirides 1919. a. veebruaril keskel vaenlaste vägedest puhas, millest

¹ Enamlaste väed olid ka Lätimaa oma võimusesse võtnud.

vägede ülemjuhataja võis meie iseseisvuse esimesel aastapäeval 24. veebr. 1919 avalikult teatada.

Pihkva vallutamine. Enamlased ei mõelnudki Eesti-
maad eestlastele jätta. Nad hakkasid vähehaaval peale-
tungimist korraldama. Seda arvesse võttes otsustas meie
vägede juhatus sõda Eesti piiridest üle viia. Seda
tehti seks, et sõjaraskusi võõrale maa-alale veeretada ja
eesti põlluharijaile võimalusi luua julgesti põllutööd alata.
Pealegi taheti naaberrahvastele võimaldada endi korralda-

Lahing eesti vägede ja „Landeswehr“i vahel.

mist enamlaste vastu võitlemiseks. Pidi loodama läti bri-
gaad, vene Loodekorpus¹ ja ingerlastest ingeri vabatahtlik
pataljon. Kui Loodekorpus oli korraldatud, astus ta tege-
vusse. Ülemjuhataja Laidoner soovitas venelastele Pihkva
suunas peale tungida. Vene vägede juhatus ei võtnud seda
ettepanekut kuulda ja algas pealetungimist Peterburi suunas.
Et enamlased ei saaks Pihkva alt abivägesid Peterburi suuna
kaitseks üle viia, käskis meie vägede ülemjuhataja Pihkva
vallutada. Pihkva langes 26. mail meie kätte ja anti
Loodekorpuse poolt saadetud vägedele üle. Eestlastel polnud
põhjust vene linnu oma käes pidada. Pihkva vallutamine ja

¹ Loodekorpus loodi vene Põhja-armeest, mille sakslased olid korral-
danud enne oma lahkumist Eestimaalt. Põhja-armee ülesanne oli Pihkvat
enese käes hoida.

meie edasitungimine lõuna poole sundis enamlasti ka Läti-
maad vabastama.

Lahkhelid meie vägede ülemjuhataja ja Loodekorpuse vahel. Juuni keskel 1919. a. oli seisukord vene liinil hea. Loodekorpused oli juba Peterburi ligidale jõudnud. Vene väed seisid kogu aja eesti ülemjuhatusel all. Oma sõjalise edu peale julge olles ei tahtnud vene vägede juhatus enam kindral Laidoneri korraldusi täita, muutudes Eesti iseseisvuse vastu üsna vaenlikuks. Ka ei tahtnud venelased ingerlaste omavalit-

Väljapanekuid Vabadussõja Muuseumis.

susest midagi teada, kuigi viimased olid õigustatud seda saama. Kõike seda silmas pidades ütles kindral Laidoner end korpuse juhatamisest lahti, jättes nii venelased nende eneste hoolde. See sai Loodekorpusele saatuslikuks. Viimase juhatuses algasid tülid, korpuses eneses korralagedus, kuritarvitused jne. Need väärnähtused halvasid vene vägede vastupanu-jõudu ja sundisid neid taganema, jättes võidetud maad enamlaste kätte. Et eesti väed augusti lõpul ka Pihkva kaitsest loobusid, läks see samuti enamlaste kätte. Vene vägedest ei saanud linna kaitsejaid.

Sõda „Landeswehriga“. Peale Pihkva vallutamist eesti vägede poolt ilmus meile uus vaenlane. See oli „Balti maakaitse“ ehk „Landeswehr“. Meie maalt põgenenud sakslased olid endid Saksamaal korraldanud ja suure ning

häftivarustatud sõjaväe loonud saksa sõdureist. Need sõjaväed kukutasid 1919. a. kevadel Läti vabariigi valitsuse Liibavis ja tungisid edasi põhja poole. Selle asemel, et enamlaste vastu tegevusse astuda, tungisid nad meie poolt vabastatud Läti-maad mööda ikka enam põhja poole, lähenedes Eesti vabariigi piiridele. See asjaolu sundiski osalt meie vägesid Pihkva piirilt tagasi tõmbuma ja Irborska juurde kaitse-seisukorda asumata. Sakslaste tegevus tekitas meie vägedes ja ka rahvas ääretut meelepaha, viha. Varsti liikusid vägede ülem-

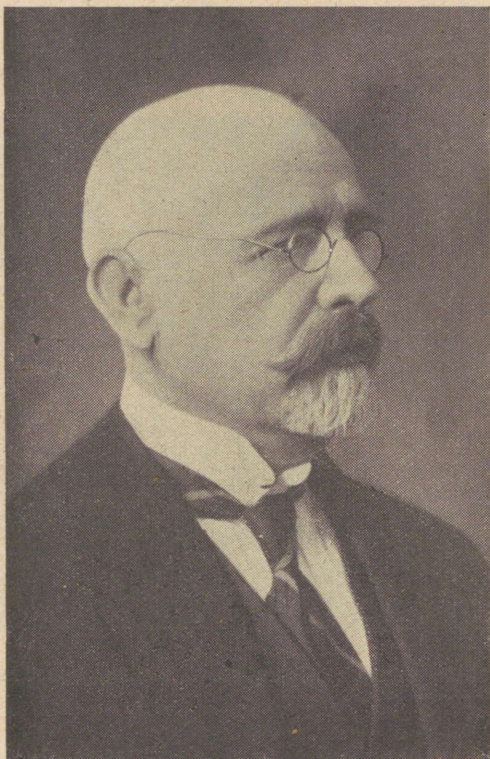

Kahurikuul (10-tolline mürsk). Niisugustega lasksid enamlased Narva linna.

juhataja käsul meie diviisid ja soomusrongid Riia-Volmari suunas lõuna poole. „Landeswehr'i“ vastu sõdides oli meie vägede meeoleolu väga hea. Kogu vabadussõja vältusel polnud seesugust meeoleolu tõusu näha kui nüüd. Paljud sõdurid, eriti aga ohvitserid, kes paranemisel haigemajades viibisid, lahkusid sealt arstide keelust hoolimata, et meie ajaloolisele vaenlasele vastu astuda ja teda otsustavalt lüüa. Korduvate ägedate lahingute järel paisati balti-saksa väed Väina taha, kusjuures meie väed Riiani jõudsid. Sakslased olid sunnitud 1919. a. rahu paluma ja Läti vabariiki tunnustama.

Loodekorpuse väed purustatakse enamlaste poolt. Lõunas vabanenud väed saadeti nüüd idaliinile enamlaste vastu,

kus seisukord kippus halvenema. Loodekorpuse väed purustati enamlaste poolt täieliselt. Ta riismed taganesid Eesti-
maale, kus neil sõjariistad käest võeti. Eesti vägedel olid
nüüd rasked ülesanded täita. Nad pidid piiri kaitsema palju
suuremate vene enamlaste vägede vastu.

Jaan Poska †.

Enamlaste pealetung. Enamlaste äge pealetungimine algas novembri lõpul Narva liinil. Äge ja vahetpidamatu võitlus kestis ligi 2 kuud. Üks vaenlase rünnak järgnes teisele. Eesti-Vene sõda äratas üldist tähelepanu Euroopas ja aitas meie tutvustamiseks mõjuvalt kaasa. Vaatamata vaenlase jõulisele ülekaalule polnud temal mingit edu. Vaenlane purustas oma väed meie seisukohtade vastu, kaotades seejuures pooled oma vägedest. Meie tugevus seisis vägede ülemjuhatusel poolt hästi välja töötatud kaitsekavas ja meie

sõdurite teadlikus kodumaa-armastuses. Nähes, et Eestimaa vallutamine on seotud suurte jõupingutuste ja ohvritega, esinesid enamlased rahulettepanekuga.

Sakalamaa langenud sõdurite au- ja mälestussammas Viljandis.
(E. Ahas: „Vabadussõja kangelaste mälestussambad“ I.)

Tartu rahu. Rahuläbirääkimised algasid Tartus. Eesti rahusaatkonna juhil Jaan Poskal läks korda üsna kasulikudel tingimustel rahu teha, mis Tartus 2. veebruaril 1920 alla kirjutati. Nõukogude Venemaa oli sunnitud tunnus-

tama meie iseseisvust, andes Eestile 15 miljonit kuldrubla ja lubades tagasi anda sõja ajal Eestist Venemaale viidud varandused (näit. ülikooli ja teised varandused). Eesti lubas aga Venemaale oma vabasadamad avada, mis tegelikult sündiski.

3. Eesti Asutava Kogu töö.

Vabadusvõitlusega ühel ajal tegi Asutav Kogu siseriiklikku korraldustööd. Asutava Kogu kokkukutsumiseks algasid eeltööd varsti peale okupatsiooni lõppu. Kestva sõja tõttu ei saadud aga valimisi enne korraldada kui alles 1919. a. aprillikuul. Eesti Asutav Kogu astus kokku 23. aprillil 1919. a.

Ta liikmed valiti üldise, ühetaolise, otsese ja salajase hääletamise teel. Suurem osa liikmeist olid sotsialistid või sotsialistlike kalduvustega. See asjaolu vajutas oma pitsati kogu Asutava Kogu tööle. Asutava Kogu esimeheks sai sotsiaaldemokraat A. Rei, peaministriks tööerakondlane O. Strandmann. Asutava Kogu esimeseks ja tähtsamaks tööks oli riigi põhiseaduse väljatöötamine.

Maaseadus. Ühel ajal Põhiseadusega töötati välja ka Maaseadus, mis 10. okt. 1919. a. vastu võeti. Maaseaduse põhjal läksid kõik rüütli- ja kirikumõisad ühes inventariga riigi kätte, kes nad asunikkuudele põlise rendi alusel välja jagas. Seega kaotati ülekohus, mis ligi 700 a. tagasi meie esivanemaile sakslaste poolt tehtud. Maa läks nüüd ajaloolistele maa peremeeste ja otseste harijate kätte väikekohtade kujul.

Avalikkude algkoolide seadus. Teine tähtis seadus, mis Asutava Kogu poolt vastu võeti, oli Avalikkude algkoolide seadus. Viimasega tunnistati algharidus sunduslikuks, maksutuks ja ilmlikuks, kusjuures õppeaja kestus määrati 6 aasta peale kindlaks.

Eesti Vabariigi Põhiseadus. Asutava Kogu peaülesanne oli, nagu juba kuulsime, riigi põhiseaduse väljatöötamine. See võeti Asutava Kogu poolt vastu 15. juunil 1920. Maksma hakkas ta täies ulatuses mõni kuu hiljem, 21. dets. 1920. a. Põhiseaduse järele on Eesti iseseisev rahvavabariik. Riigi võim on rahva käes. Viimane teostab seda hääleõiguslike kodanikkude kaudu. Hääleõiguslikud on kõik mees- ja naiskodanikud, kes saanud 20 aastat vanaks. Neil on õigus

valida riigikoguliikmeid ja ka nõuda, et seadus rahva-
häältele pandaks. Riigikogusse valitakse saadikuid iga
3 aasta tagant. Avaldab rahvas Riigikogule aga umbusaldust,

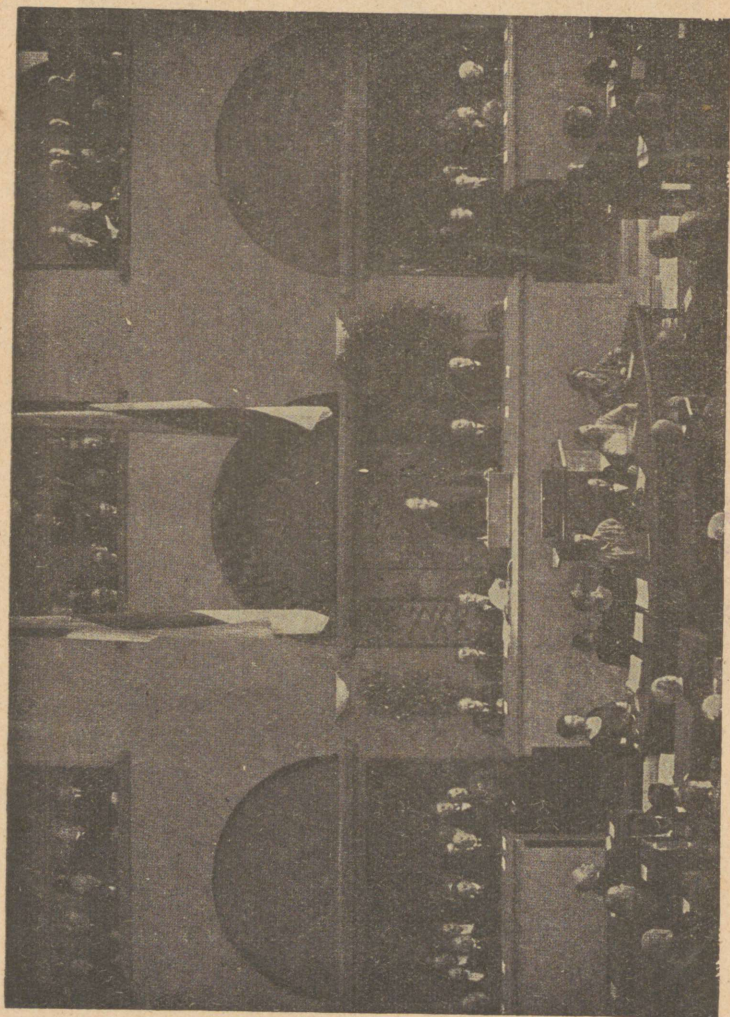

Vabadussõjas langenud sõdurite ausammas Pärnus. (Detail.)

(E. Ahas: „Vabadussõja kangelaste mälestussambad“ I.)

siis lahkub ta enne Põhiseaduses ette nähtud tähtaega. Riigi-
kogu käes on seaduseandlik võim, vabariigi valitsuse käes
aga tegev ehk täidesaatev võim. Põhiseaduse järele on meie

riik vabariik, kuid presidendita. Selle ülesandeid täidab meil riigivanem, kelle käes valitsuse tegevuse juhtimine. Valitsus püsib riigi esotsas seni kuni Riigikogu teda usaldab. Avaldab

Riigikogu uue hoone avamine 12. sept. 1922. a. Riigikogu esimees J. Kukk (püsti) peab avamiskõnet.

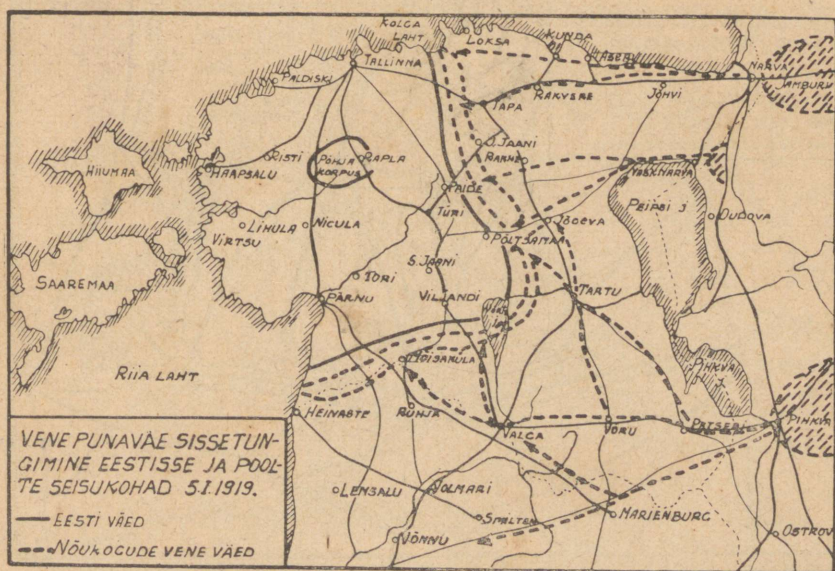
viimane valitsusele umbusaldust, peab see lahkuma. Ülem kohtuvõim kuulub Riigikohtule.

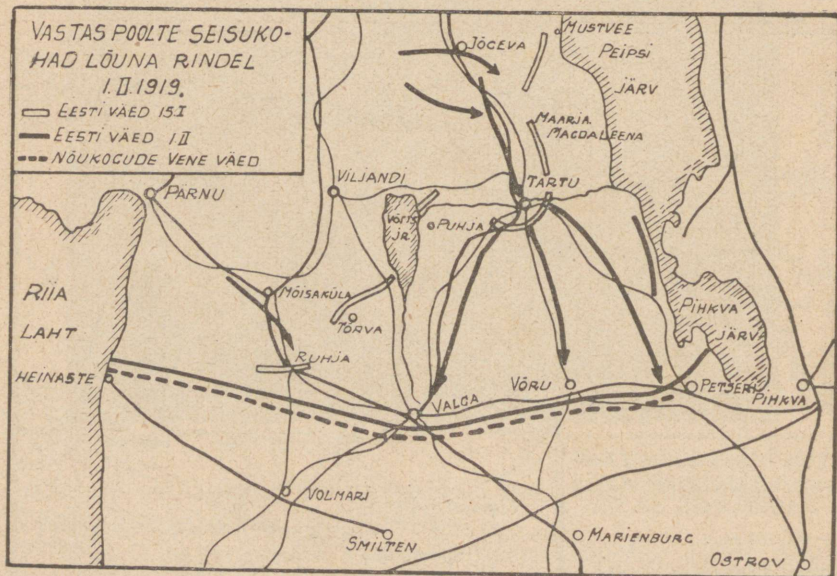
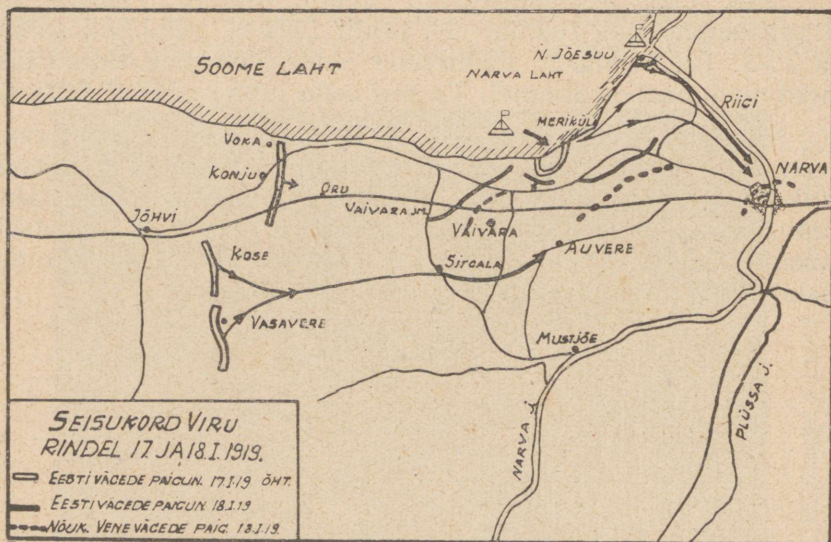
Riigi Põhiseaduse vastuvõtmisega lõpetas Eesti Asutav Kogu oma töö ja läks laiali. Riigielu astus juhtima rahva poolt valitud Riigikogu ja viimase poolt moodustatud valitsus.

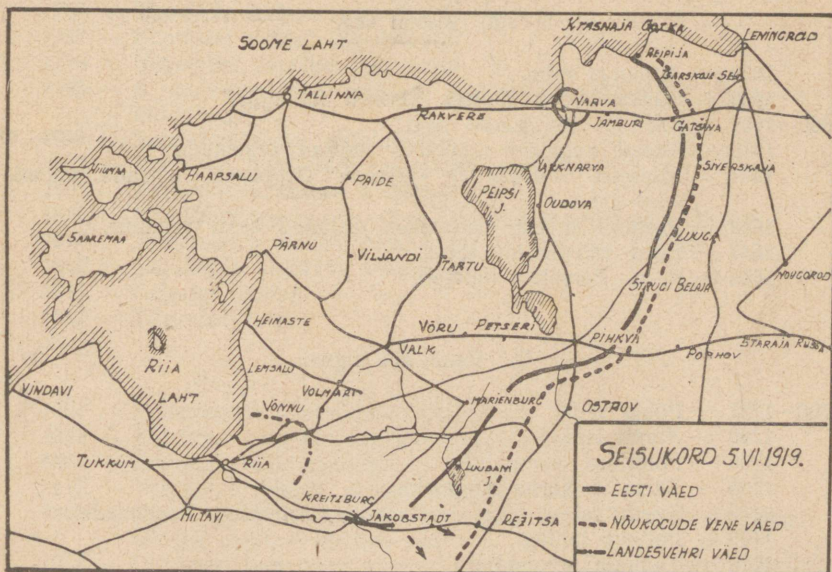
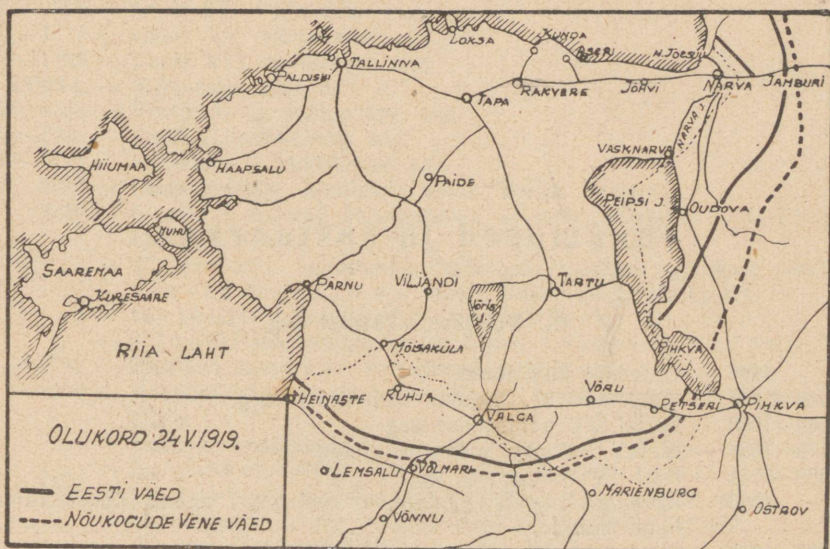
Eesti vabariigi lõplik tunnustamine. Ligi aasta hiljem, 26. jaan. 1921. a., tunnustasid Eestit lõplikult Inglis- ja Prantsusmaa ning Itaalia. 28. jaanil 1922. a. tegid sedasama ka P.-A. Ühendriigid. Esimesena peale Venemaa tunnustas meid meie naaber Soome. Ta tegi seda juba maikuul 1920. a.

Nii jõudsid eestlased siiski sihile aastasadu kestnud raskeist kannatusist ja alandusist hoolimata. Eestlased võitsid kõik takistused ja löid enestele riikliku iseseisvuse. Täide läks ennustus, et kord algab aeg, „kus kõik pirrud kahel otsal lausa löövad lõkendama; küll siis Kalev jõuab koju, oma lastel õnne tooma, eesti põlve uueks looma“.

Eesti Vabadussõda käsitlevaid kaarte.

Sündmused ja aastaarvud.

A. Politilise killustuse aeg.

- 1561 — Orduriigi langemine.
1548—1572 — Sigismund II Augusti valitsemise aeg.
1560—1568 — Eerik XIV valitsemise aeg.
1575—1586 — Stefan Bathory valitsemise aeg.
1599—1611 — Karl IX valitsemise aeg.
1563 — Hertzog Magnus („Liivimaa kuningas“) annab Kuressaarele linna õigused.
1587—1632 — Sigismund III valitsemise aeg.
1592 — Sigismund III pärib Rootsi trooni.
1611—1632 — Gustav Adolfi valitsemise aeg.
1625 — Gustav Adolf vallutab Tartu linna.

B. Rootsi aeg.

- 1629 — Altmargi rahu.
1632 — Gustav Adolf langeb Lützeni lahingus.
1660—1697 — Karl XI valitsemise aeg.
1680 — Rootsi riigipäev otsustab mõisad tagastada.
1681 — Liivimaa maapäevale tehakse ettepanek mõisade tagastamise asjus.
1684 — Piiskopi mõisa asutatakse esimene eesti seminar.
1687 — Eesti rahvakooli algus.
1688 — B. G. Forselius hukub.

C. Vene aja algus.

- 1700—1721 — Põhja sõda.
1700 — Narva lahing.
1703 — Peterburi asutamine.
1704 — Tartu ja Narva langemine.
1708 — Tartu saksa soost kodanikud saadetakse Venemaale.
1709 — Poltava lahing.
1710 — Tallinna langemine.
1739 — Eestikeelse piibli ilmumine.

D. Kõige uuem aeg.

- 1643—1715 — Louis XIV valitsemise aeg.
1715—1774 — Louis XV valitsemise aeg.
1774—1792 — Louis XVI valitsemise aeg.
XVIII s. — Valgustuse sajand.
1740—1781 — Friedrich II valitsemise aeg.
1780—1790 — Josef II valitsemise aeg.
1762—1796 — Katariina II valitsemise aeg.
1769 — Seaduseandlik komisjon astub kokku Moskvas.
1789 — 5. mail tulevad Prantsusmaa seisuste saadikud Versaille'i kokku.
„ — 17. juunil kuulutavad kolmanda seisuse saadikud end rahvuskoguks, s.t. üleriiklikuks rahvaesinduseks.
„ — 14. juulil Prantsuse revolutsiooni algus.
„ — 9. juulil rahvuskogu kuulutab end Asutavaks koguks.
1790 — Bastille'i langemise aastapäeva pühitsemine.
1791 — Asutava kogu poolt välja töötatud põhiseadus võetakse vastu.
„ — Kuninga põgenemisekatse.
„ — Seaduseandlik kogu astub kokku.
1792 — 20. aprillil kuulutab Louis XVI Austriale sõja.
„ — 10. augustil nõuab rahvas kuninga troonilt heitmist.
„ — 20. sept. Valmy lahing.
„ — 21. sept. Rahvuskonvent astub kokku. Prantsusmaa kuulutatakse vabariigiks. Otsustatakse alata uut ajaarvamist.
1793 — Kuninga hukkamine.
1794 — 28. juulil hukatakse Robespierre. Jakobiinide terror lõpeb.
1795 — Napoleon määratakse Itaalia vägede juhatajaks.
1797 — Napoleon võidab austerlased.
1798 — Napoleoni sõjakäik Egiptusse.
1799 — 9. novembril teostab Napoleon riigipöörde ühes kahe direktoriga.
1789—1799 — Suur Prantsuse revolutsioon.
1802 — Napoleon valitakse eluaegseks konsuliks.
1804 — Napoleon valitakse keisriks.
1806 — Napoleoni poolt pannakse maksma kontinentaalblokaad.
1807 — Napoleon ja keiser Aleksander I kohtuvad Tilsitis.
1812 — Napoleoni sõjakäik Venemaale.
1813 — Leipzigi lahing.
1815 — Waterloo lahing.
-
- 1797 — Talupoegade rahutused Pühajärvel.
1802 — Eestimaa talurahvaseadus („Iggaüks“).
1804 — Liivimaa talurahvaseadus.
1816 — Talurahva isiklik vabastamine Eestimaal.
1819 — Talurahva isiklik vabastamine Liivimaal. Talurahva vabastamisega algab teq-orjuse aeg.
1832 — Liivimaa talupojad saavad õiguse liikuda üle kubermangupiiri.

- 1841 — Talurahva rahutused Pühajärvel ja Vastseliinas.
 1845—1848 — Talurahva vene-õigeusku siirdumine Lõuna-Eestis.
 1849 — Liivimaa talurahvaseadus.
 1856 — Eestimaa talurahvaseadus.
 1858 — Mahtra sõda.
 1866 — Vallaomavalitsuse seadus.
 1869—1870 — Tallinna raudteeliini ehitamine.

-
- 1769 — Arkwright leiutas ketrusmasina.
 1830 — Juulirevolutsioon Prantsusmaal.
 1834 — Saksa tolliliit.
 1859 — Sardiinia ja Austria sõda.
 1861 — Esimene Itaalia parlament astub kokku Torinos.
 1866 — Preisi-Austria sõda.
 1870 — Itaalia lõplik ühendamine.
 1870—1871 — Preisi-Prantsuse sõda. Saksamaa lõplik ühendamine.

-
- 1849 — Valga seminari asutamine.
 1854 — Kuuda seminari asutamine.
 1873 — Tartu seminari asutamine.
 1871 — Kaarma seminari asutamine.
 1802 — Tartu ülikooli asutamine.
 1857 — J. W. Jannsen hakkab Pärnus „Perno Postimeest“ välja andma.
 1865 — „Vanemuise“ seltsi asutamine.
 1869 — Esimene üldine eesti laulupidu. Riigivalitsuselt saabub luba Aleksandri kooli asutamiseks.
 1871 — Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi asutamine.
 1872 — Eesti Kirjameeste Seltsi asutamine.
 1878 — Ajalehe „Sakala“ asutamine C. R. Jakobsoni poolt.
 1881 — Eestlaste märgukiri riigivalitsusele.
 1896 — Jaan Tõnisson hakkab „Postimehe“ toimetajaks.
 1902 — K. Päts hakkab Tallinnas päevalehte „Teatajat“ välja andma.
 „ — Tartu I Laenu ja Hoiu Ühisuse asutamine.
 1904 — Tallinna linnavalitsus läheb eestlaste kätte.
 1905 — Esimene Vene revolutsioon.
 1906 — Emakeelsete koolide algus Eestis.
 1907 — Eesti Kirjanduse Seltsi asutamine. Mõni aeg varem kujunes „Noor-Eesti“ rühm.
 1908 — Eesti Rahva Muuseumi asutamine.
 1914—1918 — Maailmasõda.
 1917 — Teine revolutsioon Venemaal. 28. veebr. kukutati keisrivalitsus ja riiki asus juhtima Vene Ajutine Valitsus.
 „ — 12. aprillil kinnitatakse Eesti autonoomia seadus.
 — 14. juulil astub kokku Eesti Maapäev.
 — 28. novembril kuulutab Maapäev end kõrgema võimu kandjaks Eestis.
 „ — Detsembris teevad enamlased Brestis rahu Saksamaaga.

- 1918 — 24. veebr. kuulutatakse Eesti iseseisvaks demokraatlikuks vabariigiks. 25. veebr. ilmuvad Saksa okupatsiooniväed Tallinnasse.
- 1918—1920 — Eesti Vabadussõda.
- 1918 — 28. nov. — 22. dets. langevad Narva, Rakvere, Võru, Valga ja Tartu enamlaste kätte.
- 1919 — 7. jaan. Eesti vägede üldine pealetung.
- „ 14. jaanuar Tartu vabastamine.
- „ 19 jaan. Narva vabastamine.
- „ 1. veebr. Valga vabastamine.
- „ 4. veebr. Võru vabastamine.
- „ 26. mail langeb Pihkva Eesti vägede kätte.
- „ oktoobrikuul on sakslaste „Landeswehr“ sunnitud eestlastega rahu tegema ja Läti vabariiki tunnustama.
- 1920 — 2. veebr. Tartu rahu.
- „ maikuul tunnustab Soome Eesti vabariiki de jure.
- „ 15. juunil. Eesti Vabariigi Põhiseadus võetakse vastu Asutava Kogu poolt.
- 1921 — 26. jaan. tunnustavad Eesti vabariiki de jure Inglis- ja Prantsusmaa ning Itaalia.

Järe lõna.

Käesolev töö ilmub kolmandas trükis. Ta süsteemis pole ette võetud muudatusi. Raamatu lõppu on paigutatud 5 kaarti Eesti vabadusvõitluse käsitlemiseks ja sündmuste ja aastaarvude tabel.

Õpperaamatu puudusist palun lugupeetud õpetajaid mulle lahkesti teatada aadressil: Tartu Poeglastegümnaasium, Riia t. 121.

Tartus, 15. aug. 1931. a.

J. Adamson.

Sisukord.

	Lk.
IV. Uus aeg. Järg.	
A. Politilise killustuse aeg	3—6
1. Poola aeg Liivimaal.	
2. Rootsi aja algus Põhja-Eestis.	
3. Saaremaa Taani valitsuse all.	
4. Talurahva seisundi halvenemine sõdade järel.	
B. Rootsi aeg	7—17
1. Poola ja Rootsi troonitülid. Kogu eestlaste maa läheb Rootsi alla.	
2. Rootsiaegsed uuendused meie kodumaal.	
C. Vene aja algus	17—27
1. Suur Põhja sõda.	
2. Eestlaste seisukord Vene valitsuse all.	
V. Kõige uuem aeg.	
A. Suur Prantsuse revolutsioon. Napoleoni aeg	28—54
1. Vana kord Prantsusmaal.	
2. Valgustussajandi kirjanikud ja nende ideed.	
3. Suur Prantsuse revolutsioon.	
4. Napoleon Bonaparte.	
B. Pärissorjuse kaotamine Eestis	54—58
1. Valgustussajandi ideed tungivad meie kodumaale.	
2. Talurahva vabastamine.	
C. Teo-orjuse aeg	58—81
1. Rahva töö. Maksud. Toitumine.	
2. Elamud. Tarberiistad. Rõivastis.	
3. Eestlased ostavad talud päriks. Teo-orjuse aeg kaob.	
D. Rahvusriikide tekkimine L.-Euroopas	81—90
1. Tööstuslik revolutsioon ja selle tähtsus.	
2. Itaalia ühendamine.	
3. Saksamaa ühendamine.	

	Lk.
E. Eestlaste rahvuslik ärkamine	90—101
1. Rahva hariduse eest hoolitsemine.	
2. Rahvusliku tunde äratajad.	
F. Üldine tõus eesti rahva elus XX sajandil	101—110
1. Jaan Tõnisson. K. Päts	
2. Revolutsioon 1905. a.	
3. Pärast revolutsiooni.	
G. Eesti riikliku iseseisvuse tekkimine . . .	110—133
1. Ilmasõda 1914—1918.	
2. Eesti vabadusvõitlus.	
3. Eesti Asutava Kogu töö.	
Eesti Vabadussõda käsitlevaid kaarte	133
Sündmused ja aastaarvud	135
Järeisõna	139

A-7668

VI 0a.

Hind 1 kr. 45 senti.